

i. Ryuk

Зануеру

КОНСУЛА

Іван Кулик

Записки

КОНСУЛА

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
Київ—1958

Український радянський письменник Іван Кулик протягом тривалого часу був консулом СРСР у Канаді. В «Записках консула» він розповів про цікаві факти й події з часів своєї консульської діяльності. Перед читачем постає картина напруженого, сповненого небезпек і невтомної праці життя радянських людей за межами рідної країни (зустріч з старим індієм — соратником канадського повстанця Ріеля, боротьба проти підступних дій іноземної розвідки, окремі факти з юридичної практики тощо).

Книга свідчить про високе художнє обдарування автора, про його глибокий радянський патріотизм.

П ЧОТИРНАДЦЯТА ЛЮЛЬКА

Підійди до мене, білолиций мій брате! Я знаю, що ти посол з далекої холодної країни. Ти переїхав через Велику воду¹, що межі її я не міг углядіти, навіть коли був зрячий і гострозорий, такий гострозорий, що жоден буйвол не міг укритись від моїх очей. Навіть коли він був за цілу ніч путі від мого вігвама². Твоя країна така далека, що мої ніздрі не могли б ухопити її паху, — а вони ж бездоганно вгадували, звідки чекати ворога — ворога й друга. Навіть коли димок його ватри був за дві ночі путі, навіть коли ця ватра ледве тліла.

Я не можу бачити тебе. Я не бачу власної скво³ і не знаю, чи вона все ще прекрасна, як ім'я її — Жінка Весняного Ранку — чи, може, вона стара, як я, і шкіра її зморщена, немов шкіра оленя, що висохла на сонці.

¹ Море.

² Житло.

³ Жінка, дружина.

Я не можу бачити тебе. Я не бачу власної тіні і не знаю, чи маю ще я тінь. Але я можу обмацати твоє обличчя. Це не образа. Ти посол далекої зимної країни, де все скуте кригою — одні тільки серця гарячі, як вогонь, що виходить із рушниць. Так, бо тільки з таких сердець могли виходити гарячі слова, пекучі слова, які розтоплювали кригу і через Велику воду лунали до нас. Слова, що від них кипіла Велика вода, і палали трави прерій, і багаттям вибухав мій мозок. Ви промовляли серцями. Я бачу пальцями. Може, ти великий начальник у своїй країні, але не візьми цього за образу. Я хочу пальцями розглянути твоє обличчя.

Ні, ти не міг бути великим начальником у своїй країні. Ти надто ще молодий. А я старий вождь. І колись мене знали за славетного вождя. Я нащадок великого Понтіака. Білі написали багато книг про Понтіака. Ти ще молодий, але ти міг уже читати ці книжки. Білі змалку знають читати. Отже я не розкажу тобі про Понтіака, бо не той вождь, хто нащадок вождя, лише той вождь, хто славетний вождь. Так кажуть круки — мое плем'я.

Я не можу тебе похастувати, як частують посла. Я старий і сліпий. Я вже не можу полювати. Двічі на рік мені білошкірі начальники посилають трохи сала, — це данина за те, що круки — мое плем'я — замирилися з білими. Але я не їм цього сала. Я не можу тебе похастувати тим салом, бо я віддаю його Жінці Весняного Ранку і кажу закопувати в землю. Бо це нечесне сало. Круки не замирилися з англійцями. Вони не заслужили на це сало. Я на-

віть не дозволяю годувати ним собак, бо й собаки не повинні їсти нечесного сала. Бо я їм своїх собак і скоро з'їм останню. Жінка Весняного Ранку тримає їх за лапи і стулює їм щелепи, а я перерізаю їм горлянку. Колись, коли круки — моє плем'я — знову воюватимуть із білими, я накажу їм піймати живцем найбільшого начальника ворогів і тримати його, доки я переріжу йому горлянку. Я сам уже не зможу піймати його. Я старий і сліпий — от уже сорок по дванадцять місяців, як згоріли мої очі, і я не полюю, отже нащо мені собаки?

Ти не питаєш, як це сталося. З тебе вихований посол. Але я сам тобі скажу. Бо круки — моє плем'я — кажуть: коли людина хоче знати, вона запитує, але коли людина прагне знати — вона прислухається. Ти уважно слухаєш і не перериваєш моєї мови. Мабуть, ти прагнеш знати. І я розповім тобі.

Я тоді щойно вбив свого першого буйвола і подарував його шкуру дівчині, з якою всю ніч на березі Червоної ріки танцював танок спраги, бо тополі вже рясніли листям. Кращу частину м'яса я поніс до тіпі¹ її батька, щоб сказати йому: «Славетний Мандрівний Дух! Минулої ночі я танцював танок спраги з твоєю дочкою. Вона бажає мене, і я бажаю її. Хай Жінка Весняного Ранку буде мені дружиною. Але щоб ти переконався, що віддаєш дочку досвідченому мисливцеві, — ось тобі м'ясо забитого мною буйвола».

Та в тіпі Мандрівного Духа був мій батько, а юнакові не личить першому промовляти. Отже

¹ Хатина, шатро.

я мовчки поклав м'ясо коло Мандрівного Духа і чекав, доки заговорить мій батько.

Проте батько нічого не казав. Він зняв свою сорочку, протяг її через голову і простяг Мандрівному Духові. Той, нічого не відповівши, простяг свою сорочку батькові. Вони про щось домовились — керівники двох племен. Я був молодий і нерозумний, я гадав, що вони погодили між собою мій шлюб, і ледве не заспівав з радощів, та старі залишилися поважні. Мандрівний Дух витяг калумета — то була звичайна довга люлька з червоного каменя — і, затягшись кілька разів, передав батькові. Аж тоді, покуривши, батько згадав про мене і вручив мені люльку. Я почервонів з радощів — батько визнав мене за дорослого й рівню! — і батько відповів на мої думки:

«Хороший постріл, Імасізе, — мовив він, — але віднині ти стрілятимеш не буйволів. Ти стрілятимеш людей — псів, англійців. І хай зброя твоя не схибить, а то перший твій буйвол буде останнім».

Бачивши, що я не розумію, Мандрівний Дух пояснив:

«Ці землі є наші землі, наші й наших братів метисів. Але у Форт-Гері сидять білі з компанії Гудзонової затоки і вони кажуть, ніби це їх земля. Вони кажуть неправду. Вони продали цю землю — нашу землю — англійцям з узбережжя Великої води. Сюди йдуть англійські вояки, що називаються солдати, ідуть, щоб прогнати наших братів метисів і нас з Червоної ріки. Але ці землі є наші, і ми їх не віддамо. Буде багато крові, — так переказував вождь метисів Ріель.

Всі племена круків боронитимуть нашу землю.
І моє плем'я лісових круків теж.

Твій батько, Великий Ведмідь, віднині вождь усіх круків. А ти — його син і мій зять».

Люлька мало не випала з моїх рук, коли я почув ці слова. Тоді Мандрівний Дух усміхнувся й додав:

«Ти приніс мені м'ясо першого твого буйвола. Юнак дарує відвагу, а старий дарує мудрість. Та хіба можу я додати мудрості синові Великого Ведмедя? Я дарую тобі приятельство — залиши собі цю люльку».

З того часу ця люлька при мені.

Я не казатиму тобі про війну на Червоній річці. Ми розбили англійців, але з-за Великої води їм прислали багато війська. Ти читав про це у книгах білих і знаєш, що ми втратили ту землю. Ми втекли сюди, на Північний захід, — ті з нас, хто лишився живий. Тут не було тоді білих, тільки ми й наші брати метиси.

Перший мисливець завжди голодний. Ми прийшли перші на Північний захід і довго були голодні, як і брати наші метиси. Ми полювали, а вони зрошували пшеницю й маїс і постачали нам зброю. П'ятнадцять по дванадцять місяців жили ми там — я і Жінка Весняного Ранку, і наші діти, і всі ми разом. Новак їсть, коли звикає. Ми звикли до цих нових прерій, і скрута не так уже дошкуляла нам.

І тоді все почалося спочатку. Бо злодій, коли його не забито за першим разом, краде вдруге. Метиси зробили цю дику землю родючою. Ми збагатили її на шкури й м'ясо. Тоді спілка білих грабіжників, компанія Гудзонової затоки,

оголосила й Північний захід своєю землею й продала його англійським начальникам. Злодій залишився живий і намагався вкрати вдруге.

Я вже не був тоді юнаком. Я забив уже стільки буйволів, що їхніми шкурами можна б укласти багато ночей шляху. І безліч діб шляху можна б укласти шкурами буйволів, забитих мисливцями мого племені, бо я був уже тоді за вождя чорноногів.

Вождь міцний, коли його плем'я відважне. П'ять племен потужніші за одне. Мій батько, Великий Ведмідь, скликав у своєму тіпі п'ятеро вождів, але сорочки приросли до тулубів. Тільки тоді діходиться згоди, коли кожний певен. Ми всі були непевні, і ніхто не знав, що діяти. Тоді ми закликали Габріеля Дюмонта, бо не було серед метисів кращого мисливця. Габріель випалив люльку, як велів звичай, люлька обійшла коло і повернулася до нього вдруге, а він мовчав.

«Я тут найстарший вождь,— мовив тоді мій батько, Великий Ведмідь,— але я хочу почути слово того, хто сполучив у своїй крові мудрість мисливців із хитрощами білих».

Та Габріель заперечливо захитав головою:

«Що можу я знати, крім того, що нас грабують, а ми безсилі запобігти цьому? Ваша нарада не перша. Не одну вже ніч ми, метиси, недосипали, катуючи свій мозок, але досі тільки одного домислились. Є одна людина, що може допомогти нам, та вона далеко, по той бік кордону. Це Луї-Давід Ріель. Я сказав усе, що знаю, і не гнівайтесь, брати, що я знаю небагато».

«Так закличмо ж сюди Ріеля!» загукали всі ми, але Габріель Дюмонт залишився сумний. І коли ми замовкли, він пояснив причину свого суму:

«Ми вже кликали Ріеля, та він відмовляється їхати сюди. Він каже, що батьківщина невдячна до нього. Він ледве врятувався від шибениці минулого разу, він зазнав поразки і більше не вважає себе за вождя. Він воліє залишитись по той бік кордону, в Рочестері, і до кінця днів своїх учити дітей.— З них зростуть,— так він казав нашим посланцям,— нові бійці, нові вожді, які звільнять і цю землю і всі землі під сонцем».

Туга охопила нас усіх, та найстарший із нас, мій батько Великий Ведмідь, не піддався їй. Він сказав:

«Хто хоч раз зазнав краси змагання, того не зломить отрута зради. Ми вишлемо посольство до країни Довгих Ножів¹, і Ріель не кине нас у цю годину скрути й туги. Ти будеш на чолі посольства, Імасізе, і Дочка Оленя — хай вона повезе до Ріеля голову свого сина, якого забили англійські землеміри, коли він намагався не давати їм міряти нашу землю. Візьми з собою сиріт, що їхніх батьків закатували англійці, хай поїдуть з тобою жінки, що залишились без чоловіків, матері, позбавлені дітей. Ріель білошкірий, Ріель француз, але він найчесніший з білих і він не зможе лишитися байдужим до нашого лиха».

¹ Так індіјці називають Сполучені Штати Америки.

І ми поїхали до країни Довгих Ножів і розшукали Ріеля. Ми довго благали його, і він не лишився байдужий до нашого лиха. Ми поїхали додому, щоб поширити нашу радість на наших братів, а доки відновився місяць, Ріель був уже з нами. Він казав нам — червоношкірим — і братам нашим метисам:

«Колись буде світ, де не знатимуть насильств і визиску і не стогнатимуть убогі селяни, рудокопи й трапери-мисливці від знущань лордів, великих землевласників і грошових мішків, і де всі будуть рівні, незалежно від кольору шкіри. Нумо, брати,— казав він,— творити такий світ у нашому самотньому кутку». І ще він казав: «Я писав до міністрів, високих англійських начальників у великому кам'яному селищі Оттаві, та вони не зважають на наші злидні. Не треба скаржитися, у кожного з нас є рушниця, і всі ми вміємо стріляти. Хай зброя ваша не схибить, і хай сини ваші вчать у вас стріляти й влучати ворога. Хай жінки ваші припасуть стільки їжі, скільки зможуть, бо боротьба буде довга й уперта».

А коли настав час, як звичай велить, я подав йому люльку, оцей калумет. Ріель запалив її перший, вона обійшла усіх нас і повернулася до Ріеля. Я хотів подарувати йому цю люльку, хоч вона дуже дорога мені, бо нагадувала мені час першого повстання і як я одружився з Жінкою Весняного Ранку. Та Ріель не прийняв подарунка.

«Не час тепер для подарунків. І що б я міг подарувати тобі взамін? Я маю тільки це, — він торкнувся рукою серця, — але це я давно вже

подарував твоєму народові, гнаному і гнобленому».

Люлька залишилася при мені і стала мені ще дорожча після того, як її торкалися вуста Ріеля.

А він казав далі:

«Кожний може забити одного буйвола, та всіх і все змітає тисячоголова буйволова отара. Повстаньмо, брати, бо час борні та помсти настав».

І ми повстали — всі разом, мов тисячоголова буйволова отара.

Ти знаєш, що далі було. Ти вчений посол і читав книги. Ти повинен знати, що ми обрали раду, де поруч сиділи червоношкірі, і метиси, і білі. Що з високих кам'яних тіпі, де молились раніш білі, Ріель наказав зробити покої лікування та склади. Що жерців білих ми повиганяли з нашої землі. Мабуть, великий дух білих у небесних преріях дуже сердився на це, та Ріель казав не зважати на його гнів, і ми не зважали. Ми не зважали й на гнів найвищого білого начальника за Великою водою. За найвищого начальника англійців тоді була жінка на ймення Квін, королева, а друге її ім'я було Вікторія. Вона дуже не полюбляла людей інших кольорів шкіри і люто помстилася на нас усіх за непослух, — на усіх, і на Ріелеві теж, хоч він був білий. Не всі білі однакові. Ти теж білошкірий, але ти посол великої зимної країни, де люди всіх кольорів рівні і де є найбільший у світі вождь, комрад¹ Ленін, що друге ім'я його Ілліч, — він більший і мудріший за всіх вождів, які були на світі, навіть за Ріеля. Через те я

¹ Товариш (по-англійському).

почуваю до тебе приязнь і називаю тебе братом і розкажу тобі далі про моє життя, сповнене темряви й найясніших надій.

Ми перемогли англійців і посіли багато їхніх селищ — Батош, і Док-Лейк, і Фрог-Лейк, і Мейпл-Крік, і багато ще. Але Квін, королева, що друге ім'я її було Вікторія, наслала з-за Великої води багато війська з важкими рушницями, які стріляли великими розпеченими кусеннями заліза. Вони розчавили нас і спалили наші селища й селища братів наших метисів. Ми втекли в болота, заховалися в чагарниках довкола ріки Саскачеван, — ті з нас, хто залишився живий. Але ми розгубили свої рушниці і вистріляли порох, і була зима, в болотах не було дичини, а в річках — риби, і діти наші мерли на наших руках від голоду й хвороб. Раз до нашого сховища забрався Танангейода з племені гуронів. Ми знали, що то зрадник, і хотіли забити його, та він сказав:

«Брати, я увірував у білого великого духа, і за це жерці дали мені багато ковдр. Ваші діти мерзнуть, а я ж червоношкірий, як і ви. Ось вам ковдри для ваших дітей».

Ми повірили йому і дуже зраділи, та від тих ковдр наші діти почали гинути в страшній плямистій хворобі, що ви її називаєте «смол-покс» — віспа. Тоді ми сказали: навіть звір не їсть дітей другого звіра, бо вигідніше дочекатись, доки вони зростуть і в них буде більше м'яса. Ми загинемо, але, може, тоді наші діти виживуть.

І ми здалися на милість англійців, усі, на чолі з моїм батьком, Великим Ведмедем, бо Ріель був уже тоді в полоні. Англійці дуже раділи і

глузували з нас, бо помста тільки тоді помста, коли можна ворога взяти на глум. Нас, вождів, відлучили від наших родин і пов'язали нас, і погнали далеко на захід — аж до селища білих Реджайна.

Там нам сказали:

«Ми вас повісимо, але раніш дамо вам веселе видовище. Ми покажемо вам, як ми будемо вішати вашого вождя, безумного Ріеля».

Тоді я зрозумів. Помста не є помста, коли не можна взяти ворога на глум. І я зрозумів. Білі хочуть забрати наше життя, але раніш вони хочуть позбавити нас надії, примусивши дивитись на те, як вони, за звичаєм білих, натягнуть мотуза на шию нашого вождя Ріеля і тягтнуть, аж доки він сконає. Тоді буде більший глум. Бо разом з Ріелем сконає наша надія — бо нема другого Ріеля на землі, а найбільший глум для ворога, коли він конає без надії.

І я тоді вирішив.

Ні, я зруйную ваше святкування переможців. Ви самі зазнаєте від мене глуму. Я загину, але з думкою про живого Ріеля, вождя і месника, бо я не бачитиму його мертвого. Я сказав білим начальникам:

«Скоро ви заб'єте мене, але дайте мені перед сконом випалити люльку».

Вони сміялися і казали:

«Пали, бо це твоя остання люлька, а наш закон наказує виконати останнє бажання засудженого на страту».

І вони розв'язали мені руку — одну лише праву — і посадили мене коло ватри. Я витяг свою люльку, — цю саму, — набив її тютюном і встро-

мив її гострий обточений кам'яний кінець, той, що біля чашечки, в розжеврене вугілля ватри.

Так я сидів, аж доки гострий кінець люльки був розпечений і ятрів вогнем. Я сидів і дивився на вогонь, знаючи, що бачу його востанне.

Білий начальник, нарешті, підійшов до мене і перервав мої міркування.

«Ну, пали скоріше, — сердито гукнув він, — чи ти хочеш відтягти час своєї страти? А кажуть же, що вожді червоношкірих собак не бояться смерті! Поспішай, бо вже виводять Ріеля».

Тоді я схопив з ватри люльку і розпеченим кам'яним кінцем її випалив собі обидва ока.

Всі скрикнули від жаху. Мені дуже боліло, та я реготався, бо я обдурив ворогів. Я взяв їх на глум і зруйнував їх свято. Я втратив очі і скоро втрачу життя, але не втратив надії.

«Ріель живий, — ю-гу! — кричав я, розпочинаючи танець. — Я не бачив і не побачу його смерті — ю-гу! Імасіз обдурив вас!»

Тоді я знепритомнів.

А коли очунав, то вартових уже не було, я міг рухати обома руками — їх розв'язали, а наді мною плакала моя скво, Жінка Весняного Ранку. Білі звільнили мене. Вони вважали, що сліпий вождь — уже не вождь. Вони помилилися. Самотній лось — дютий лось. Нас, червоношкірих, — хто залишився живий, — загнали на ці невеличкі клаптики землі, що білі називають резерваціями. Тут нам дозволяють потроху вижити з голоду й хвороб. Я розгубив своїх синів і синів моїх друзів, юнаків мого племені. Деякі з них пішли до кам'яних селищ білих і там працюють коло великого вогню, де топлять

залізо. Багато їх сконало. Але я живу. Як самотній лось, я живу і лютішаю день у день і чекаю свого дня.

Я довго чекав. Тридцять один по дванадцять місяців минуло, і тоді до нас з-за Великої води залунали слова, що виходили з ваших сердець. До нашої резервації їх заніс Ківатін, один з тих, що працювали в селищі Вінніпег, біля великого вогню білих, де топлять залізо.

Він казав:

«Далеко, по той бік Великої води, у зимній країні, що раніш називалася Рошшя, а тепер зветься Совіет, сталися дивні речі. В час, коли англійці розбили перше повстання Ріеля, в Рошшя народився новий вождь — Великий вождь усіх племен та кольорів шкіри, найбільший у світі, що ім'я йому комрад Ленін, а друге його ім'я — Ілліч. Коли Ріель повстав удруге і його вели на страту, тоді брат комрада Леніна стріляв у найвищого начальника московітів, що називався Тзар, але не потрапив. Начальники московітів повісили брата комрада Леніна, вони накинули на його шию мотуза і тягли, аж доки він сконав. Тоді комрад Ленін сказав: «Віднині я прибираю ще одне ймення — Ілліч і присвячую своє життя боротьбі за світ, де не буде гноблень і знущань і де вбогі рудокопи, фермери й трапери-мисливці керуватимуть життям і ніхто не питає, якого кольору в них шкіра. Хто хоче такого світу, хай учитись володіти зброєю і напинає на своє житло червоне покривало, бо кров у нас у всіх однаково червона і її має пролітися багато». Так сказав комрад Ленін, віднині Ілліч, і звідусіль почала збиратися до нього

велика сила вбогих рудокопів, і фермерів, і траперів. Його замикали в кам'яні льохи, його завозили в безлюдні прерії й кидали серед снігів. Тзар нахвалявся вбити його, та сила Ілліча все росла. Він збирав її тридцять по дванадцять місяців і коли назбирав досить,— повстав — і переміг, і утворив із зимної Рошшия нову країну братів і волі і назвав її Союз. Але на цьому не спинився комрад Ленін. Він сказав: «Ми не можемо бути вільні й щасливі, доки хоч десь є раби й гноблені. Хай об'єднуються всі злидарі на землі й усюди утворять країну братів та волі — Союз».

«Сюди мають прибути послы Великого вождя всіх племен і кольорів шкіри, комрада Леніна. Вони будуть і в цій резервації круків. Прийміть їх як братів і скажіть їм, що ми готуємось і чекаємо».

І от з того дня я чекаю. Я довго чекав і, нарешті, дочекався. Ти прибув до нас і не забувся зайти до мого вбогого тіпі. Ти ще молодий і повинен бути щасливим, що на твою долю випало посольство від найбільшого на землі вождя всіх племен і кольорів.

Візьми цю люльку і відвези її до комрада Леніна і перекажи йому: «Великий вождь! Я вождь чорноногів і всіх круків, Імасіз, дарую тобі цю люльку на знак приязні й братерства. Це проста, але дорога люлька. Її палило багато вождів — славетних вождів, і серед них — найславетніший Луї Давід Ріель. Ця люлька спалила мої очі, врятувавши мені надію і давши мені змогу дочекатись, аж доки залунали твої слова, що виходили з твого серця. Ти найбіль-

ший і найславетніший на землі вождь і тільки тобі личить палити таку люльку. Прийми її від мене на знак того, що ми чекаємо на тебе — я і всі мої племена круків. Ми прагнемо утворити і на цих наших преріях, украдених від нас англійцями, країну братів та волі.

А тепер, молодий посол, йди, бо я чую чийсь кроки. Стіни мають вуха, і пси розуміють людську мову.

* * *

Я пішов, притискаючи до себе Імасізову люльку. Голова мені запаморочилася, у вухах гуділи стосильні мотори. Чи тому, що із задухи Імасізової халупки я зразу потрапив на свіже прерійне повітря, чи... Не знаю. Мало не на порозі мене перестріла сивокоса древня жінка, закутана в барвисте дрантя: мабуть, Жінка Весняного Ранку. Її руки, її спідниці чіплялася купа брудних, золотушних дітей — у чиряках і болячках. Онуки?

Жінка помітила в моїх руках люльку і благоголю подивилась на мене. Не знаю, чи так я зрозумів її погляд, але зробив перше, що потрапило на думку, — витяг із кишені папірця і простяг їй. Жінка Весняного Ранку, роздивившись на папірець, — то було п'ять доларів, — промурмотіла:

— Дякую, містер, — і зникла в халупці.

Саме через те я й казав досі друзям (коли вони питали, звідки в мене ця кам'яна індійська люлька), що купив люльку в Саскачевані за п'ять доларів.

Ви, певне, гадаєте, що то я вигадав зворушливе закінчення Еренбургових «13 люльок». Я знав, що саме так сприйматиметься моя розповідь, і через те й назвав цей епізод «Чотирнадцята люлька». Та коли ваша увага не ослабла — слухайте далі, я розповім, як це все сталося: хто прагне знати, той прислухається.

Так от, справа з духоборами була досить складна, і мені довелося серйозно нею зайнятися. Розлам на той час — 1926 рік — оформився вже остаточно. Незалежні духобори на чолі з Макосеєвим, порвавши всі зв'язки з общинниками та їхнім вождем, Петром Верігіним, ухвалили повернутися до СРСР. Смерть Верігіна прискорила справу.

Духобори мали, так би мовити, моральне право на те, щоб їх прийняв СРСР, вже хоч би тому, що втекли вони до Канади через переслідування царського уряду (довідка — чому саме до Канади: бо коли духобори постановили виселитися з Росії, в Канаді почала будуватись колосальна Тихоокеанська залізниця; гостро потрібна була на побудові робоча сила; Романови скупили багато акцій залізниці і зацікавлені були в скорішому її закінченні; саме через це царський уряд не тільки дозволив духоборам виселитися за океан, але й скерував основний потік духоборської еміграції саме до Канади). Ми були певною мірою зацікавлені в поверненні частини духоборів. Культурні хазяї, вони звикли до господарювання в посушливих преріях і могли б бути корисні в наших чорноморських степах.

З другого боку, треба було уважно й обережно поставитись до масової духоборської рееміграції, бо ми пускали до себе релігійну секту, яка складалась до того ж із заможних хазяїв, серед них чимало було й куркулів. Отже треба було забезпечити певний добір переселенців, а це можливо було тільки, коли ознайомитися з їхнім господарством на місці.

Нарешті, довкола майбутніх переселенців-духоборів крутилися всякі темні агенти пароплавних фірм, посередницьких організацій тощо. Одні залякували духоборів «більшовицькими звірствами», інші обіцяли в СРСР золоті гори.

Коротше, я виїхав на захід, до провінції Саскачеван, і об'їздив духоборські селища. В одному, між іншим, перебував один з агентів, «прихильних» до СРСР, грузин Віктор Кафт. Казали, що справжнє його прізвище — князь Кафтарадзе, що був він офіцером, служив у білих, втік до Америки і тут «змінив віхи», а разом і прізвище. Не знаю, чи все це правда. Факт той, що Американське товариство технічної допомоги СРСР приставило Кафта до мене як гіда, і я вже не міг його позбутися.

Треба віддати Кафтові справедливість — гід з нього був путящий. Балагур і цинік, він порядком докучав мені своїми дотепами, зате вмів завжди показати всюди найцікавіше й найвизначніше. Залишалось отже найширше його експлуатувати, в надії позбутись його, тільки ми повернемось до Вінніпега.

Якось, коли мені випав вільний день у Камсаку, я висловив бажання відвідати розташовані

поблизу містечка резервації індіців-круків. Кафт хитро підморгнув.

— Слідами Ріелевого повстання значить... Шукаєте матеріалу для всесвітньої революції? Ви розчаруетесь. Індіці не можуть правити за такий матеріал: вимирають. І, майте на увазі, без усякої екзотики: просто дохнуть, як мухи, від пранців та горілки, — це ж «суха»¹ провінція, отже горілки — хоч залийся. Проте чекайте, тут є один екземпляр, спеціально для вас — Імасіз, вождь чорноногів, син Великого Ведмеда і учасник обох Ріелевих повстань — 1870 і 1885 років. Він сліпий і виживає з розуму, отже зберіг усі ознаки індійської екзотичності. Їдьмо!

За кілька хвилин готова була перепустка до резервації і пахкотів коло готелю духоборський пошарпаний «форд». Ми рушили.

Я не хочу повторюватись, бо вже описав колись цю подорож у поемі «Прерії». Додам тільки ще одну деталь. Резервація з її юрбою обдертих жінок і брудних, роз'їдених болячками й чиряками дітей химерно нагадувала єврейське гетто, таке, яке збереглося в своїй жахливій непорушності лише по загнаних містечках Польщі. І навіть рябі, дрібні мустанги скидались на понурих балагульських шкап.

Ми швидко закінчили неминучі формальності, хоч державний агент резервації намагався докладно розповісти мені, як уряд прагне прищепити індіцям культурні методи господарювання і як невдячні червоношкірі вперто від-

¹ Тобто в ній заборонялося легальний продаж алкогольних напоїв.

мовляються цю культуру сприймати і ще впертіше вимирають.

Коло халупи Імасіза Кафт спинив мене.

— Чекайте, треба ж попередити вождя і дістати згоду на аудієнцію.

Він знову фамільярно підморгнув, зник за дверима халупи і за дві хвилини повернувся.

— Прошу, вождь Імасіз чекає на почесного гостя в своїх апартаментах. А я почекаю в авто.

На порозі я чув ще дурацький Кафтів регіт.

* * *

Я пішов, притискаючи до себе Імасізову люльку. Голова мені запаморочилась, у вухах гуділи стосильні мотори. Потім гудки стали короткі й уривчасті. Ніби хтось рипав нетерпляче сердитою лайкою.

Тоді я згадав: то кличе авто, бо Кафтові набридло чекати. Я хутко сховав люльку й поквапився до «форда».

— Ну, чого там набазікало вам оте чудило?— зустрів мене Кафт.— І довго ж... Мабуть, про Леніна? Я йому сказав для потіхи, що ви посол від Леніна, а той сліпий же не знає, що Ленін помер. Ви що думаете, вони тут газети читають?

Я хотів сказати Кафтові, що Імасіз краще за нього знає й відчуває Леніна, мимо того, що сліпий і газет не читає. Але промовчав.

* * *

Цілу добу гнав нас експрес до Вінніпега. Приїхали увечері і вирішили поблукати околицями.

— Ось де справжні червоні,— кивнув Кафт на вікна ливарного цеху величезних вагонних майстерень «СР» — Тихоокеанської залізниці.

Виливали чавун, і довкола вагранки метушились напівголі постаті, пофарбовані відблисками розтопленого металу в малиновий колір. То скупчуючись над ковшами й мішаючи чавунне вариво, то розбігаючись з розпеченими штангами, впевнено стиснутими в лещатах, то відскакуючи сторожко, коли збурений гарячий потік намагався люто забризкати їх їдкою слиною,— вони танцювали танок вогню, танок війни — зухвалі й певні своєї потуги червоні бійці.

Я подумав, що цього разу Кафт має рацію, й ні до чого ледве помітний присмак іронії в його репліці.

Іще подумав я, що, може, серед цих червоних є й червоношкірі, може, й сини, яких розгубив Імасіз, і що вони здолають тримати найвищого ворожого начальника, доки старий Імасіз переріже йому горлянку. І що вони — багато більше — здолають утворити з своєї рабської й гнобленої країни країну братів та волі.

ЛЮК

— А на мою думку, ви даремно обурюєтесь. Інакше з ним нічого не можна було зробити. Що ж, мені з ним було до ранку панькатися чи що?

— Хто вам каже взагалі панькатися з шпиками? Кінець кінцем це не ваша справа!

— А на мою думку...

— Слухайте, киньте ви, нарешті, вашу думку, бо вона мені набридла. Хай-но ще хоч раз виявиться ваша блискуча ініціатива — і мені доведеться поставити питання, щоб мене позбавили вашого приємного товариства.

Цього разу «Дні Турбіних» образився. Та я вважав, що мав повну рацію так гостро ставити питання, бо невиснагла «моя думка» та ініціатива Кирюшки загрожували заподіяти нам чимало турбот.

А що, як цей шпик не мовчатиме, і по цілому місту знову поширяться чутки про той ідіотський «люк»? Цього тільки нам бракувало...

Справа, власне, малася так... Та раніш дозвольте пояснити, до чого тут «Дні Турбіних».

Прислали до нас нового діловода. Коли він з'явився в їдальні нашої комуни і одрекомендувався:

— Булгаков,—

наша «лірична» машиністка Бетсі закотила під самі небеса свої красиві коров'ячі очі і голосом, захопленим і млосним, проспівала:

— Ах, це ви... з Москви... Це про вас писали?

Булгаков, намагаючись надати якнайбільшої солідності своїй куцій, опецькуватій поста-ті,— ніби йому не вісімнадцять, а принаймні сорок вісім років,— повним самоповаги баском (бідолаха, він справді вважав, що це бас!) відповів:

— Може, й про мене. А що саме?

— Ну як же?— Бетсі, здавалось, от-от розтане на місці.— Ну як же? Хіба ви сами не читаете? Ну, хто ж не знає? Це ж ваші «Дні Турбіних»?

Шибки тоненьким передзвоном потвердили, що й їм дуже весело — чи то вже такий заразливий і дружний був наш регіт, чи думка Бетсі, ніби, крім автора «Днів Турбіних», більше й Булгакових нема на світі, здалася їм за таку веселу, а тільки й шибки, коли б навіть могли, не заперечували б.

За новим діловодом так і пристала кличка «Дні Турбіних», хоч кожний охочіше звав би цього вайлуватого сибіряка-комсомольця просто Кирюшкою. Зрештою, він не ображався на клички і взагалі нічим не нагадував Бетсі. Та в нього була інша вада. З першого ж дня він мені заявив, для більшої таємничості мало

не притискаючись своїм округлим обличчям до моєї бороди:

— Раз ви тут, в готелі «Опорто», значить, десь повинна бути змова. Я її викрию, не турбуйтеся.

Я не знав, який має бути зв'язок поміж змовою і готелем «Опорто». Іншого приміщення нам уперто не давали, і вибирати, власне, ми не могли. «Опорто»—так «Опорто». Готель як готель. Бруднуватий трохи.

— Ви краще, Булгаков, робіть свою роботу. Її вистачить. Змова, якщо вона й є десь, без вас якось обійдеться.

— За роботу не турбуйтеся,— не здавався Булгаков.—А змову я викрию. Раз готель,— значить, усякі сусіди й білогвардійці. Не може бути, щоб без змови.

І Булгаков шукав змови. Правда, свою роботу він виконував совісно, але, на жаль, вільного часу йому залишалося досить, і він усім нам набрид своїм постійно таємничим виглядом і шуканням змов. Коли він починав з багатозначною міною натякати, що вже щось знає, хтось ліниво пускав, не ховаючи свого роздратовання:

— Слухайте, «Дні Турбіних», а може б ви при собі залишали свої таємниці? Я вже читав Конан-Дойля...

Одного дня Булгаков прийшов до мене з виглядом щасливо-урочистим. В руках у нього теліпався свіжий номер газети, зовсім уже пожмаканий.

— Я ж казав! Ось воно. Починається.

— Я вже читав газету, Булгаков. Знову ті ідіотські вигадки про «люк». Дорого б я заплатив за те, щоб довідатись, хто це розпускає.

— Білогвардійці,— упевнено мовив Булгаков.

— Дякую. Це майже геніальний здогад, Булгаков, та мене він не зовсім улаштує. Бракує дрібниць: хто саме з білогвардійців і чому саме про люк? І звідки воно взагалі взялось?

— Якась причина повинна бути. Тут не без того.

— Це теж геніально, Булгаков. Ви сьогодні в ударі. Проте пояснення мені доведеться питати в міністерстві. Я вже звернувся по аудієнцію і завтра матиму її.

* * *

Та другого дня я мав новий привід до розмов у міністерстві. Газети вийшли з аншлагами:

«Таємничий злочин у більшовицькому посольстві. Біля готелю «Опорто» знайдено труп невідомого. На спині шістнадцять ран, зроблених тупим знаряддям.»

Поліція відмовилася дати докладніші інформації про виявлені обставини загибелі невідомого, але з вірогідних джерел запевняють, що небіжчик — жертва більшовицької помсти. За якусь невідому провину, як твердять наші інформатори, московські чекісти кинули нещасну жертву

до
люка.

Коли вже, нарешті, наш уряд нагадає зухвалим чекістам, що вони не в Москві і що наша демократична країна має свої закони?

Справа з люком вимагає негайного розв'язання».

З останнім я погоджувався. Повперед поїхав у відпустку і залишив мене самого на хазяйстві. Клопоту було досить і без цього клятого «люка». В країні готувався фашистський переворот, наближення його ми почували щодня. А тут ще з люком возись!

Я викликав управителя готелю.

— Ви щось чули про той труп?

— Тільки з газет. На мою думку, ніякого трупа не було, бо довкола готелю всю ніч ходять вартові. Вони повинні були помітити труп.

Що нас вартують добре, я й без його інформації знав. Вартували нас і всіх, хто до нас приходив, може, значно краще, ніж нам того бажалося б.

— Доведеться подзвонити до поліції, довідатись у чому тут справа.

— Я вже дзвонив,— це «Дні Турбіних» вставив. — Ніякого трупа не було. У всякому разі, поліція нічого про це не чула. На мою думку...

— Будете думати вголос, коли залишитесь наодинці, — урвав я його.

— Пане управителю, дякую, дозвольте побажати вам усього найкращого

І коли управитель досить неохоче вийшов, я звернувся до Булгакова:

— Ну, яку там свою думку ви так квапились викласти при управителі?

Булгаков почервонів. Він чув, що справді зробив ляпсус, не подумавши про присутність управителя.

— На мою думку, вони сами розкривають свої карти.

— Хто?

— Змовці. Я ж кажу, що тут повинна бути змова! В чому саме вона полягає, я ще не знаю, але вона має зв'язок із люком. Тут щось є.

— Коли більше нічого нового ви не можете мені сказати, то я вас більше не затримую, Булгаков. Кинули б ви, товаришочку любий, морочити голову з своїми змовами.

* * *

Вам доводилось чути розмову двох дам бальзаківського віку, сповнену найніжніших скорпіонів? «Ах, душечко, як вам личить ця нова сукня! Ніхто б і не подумав, що ви її перешили з торішньої». — «Ах, шерочко, як же ви чудово поправилися на курорті! Ви, напевне, взяли ще два пуди!» Тоді ви можете, вживаючи асоціативного методу, скласти собі уявлення про тон нашої «дружньої» розмови з директором департаменту міністерства.

— Ах, пане консуле, мені так сумно, що лад у вашій державі, яку я так дуже шаную, дає нашій публічній opinіi приводи йняти віри таким нісенітницям і пліткам.

— Пане директоре, мене зворушує ваше щире співчуття, проте мені ще сумніше, що лад у вашій державі, яку я не менше поважаю, сприяє утворенню ґрунту для такої «публічної opinіi». Отже, дозвольте сподіватися, що преса дасть офіційне спростовання і змінить свій, м'яко висловлюючись, неприхильний до нашого представництва тон?

— Ах, пане консуле, на жаль, я мушу зазначити, що наш уряд позбавлений тих методів впливу на пресу, які має ваш шановний уряд.

Запевняю вас, що й нам цей тон преси завдає прикрощів, але...

І директор департаменту безпорадно розвів руками.

— Пане директоре, мені ще сумніше констатувати, що ваша преса так мало співчуває своєму урядові, що навмисно робить йому прикрощі. Надто ж коли взяти до уваги свідчення пана директора, що уряд не має впливу на пресу. Пан директор, проте, може тішити себе приємною свідомістю, що це не поширюється на всю пресу. Оскільки мені відомо, тижнів зо два тому кілька газет припинили своє існування не без певного впливу уряду, якщо вірити повідомленням «Урядового вісника». Мое шанування панові директорові.

— Найпокірніший слуга пана консула.

Єдиним наслідком мого візиту до міністерства була замітка від поліції десь на останній сторінці газети й петитом, що поліції нічого не відомо про знайдення трупа біля готелю «Опорто». Проте плітки про люк на якийсь час ущухли.

І хіба ж я міг сподіватися, що привід до поновлення їх дасть «Дні Турбіних»!

* * *

Однієї ночі знов задвигтіли шибки у вікнах готелю, та вже не від веселого реготу, — хіба що вам забагнеться вважати сухе кулеметне татукання, перериване залпами рушниць, за веселий сміх. Але вам цього не забагнеться, бо це свідчило б про цілковиту відсутність у вас ху-

дожньої логіки, хоч і не позбавляло б вас певного багатства (та недотепності) фантазії.

Нас та стрілянина не дуже здивувала, бо хоч ніч була темна, проте справа була ясна для нас, як день: переворот таки почався.

— Таки-так, так-так-так! — потверджували нашу думку кулемети.

Довелось одягнутись і відмовитись від сну, бо під час переворотів трапляються неприємності і для людей, безпосередньо в даному перевороті не зацікавлених.

Коли я запропонував і співробітникам одягнутись, «Дні Турбіних» виконав це завдання аж на 120%, з'явившись у плащі, в шапці і з вирізьбленою тросточкою.

— А де ж чемодан? — поглузував з нього хтось.

— Чемодана не треба, бо поїзди, мабуть, взагалі не ходитимуть; коли ж ви думаєте тікати, то влізьте у кошик з брудною білизною, може, вас не відрізнять од іншого дрантя і винесуть уранці, — огризнувся Булгаков, — а я тікати не збираюсь.

Проте попрямував до вихідних дверей. Довелося мені зустріти.

— Булгаков, категорично забороняю вам, як і іншим співробітникам, виходити на вулицю, аж доки втихомириться.

•— Та я не на вулицю, я тільки вийду за двері і гляну, чи все гаразд у коридорі, бо сторожа ж напевне розбіглася Я на хвилинку...

— Ну, гаразд, тільки не надумайтеся знов шукати, бо сьогоднішня змова сама вже себе розкрила.

Щойно зник Булгаков, як за дверима почулась якась метушня, голосна розмова, раптом двері...

— Ах!— скрикнула цього разу не одна Бетсі, бо, кажемо, раптом двері з гуркотом розчинились, і щось масивне вдерлося до вітальні й покотилося по підлозі. Проте вже за мить можна було переконатись, що воно, масивне, було не одне. Не встиг ніхто добігти, як із двох тіл, що вовтузилися долі, одне опинилося зверху, войовничо помахуючи палицею (нащо казати, яке саме? Адже ви вже пізнали по палиці).

— Є! — ревів «Дні Турбіних», ніби в ньому справді сполучився весь ансамбль з режисером, декоратором і статистами.— Ось він! Я ж казав!

— Хто?

— Шпик! Змова! Я ж казав!

Жертва Булгакового темпераменту мала досить жалюгідний вигляд. Нещасний дідок сопів і незрозумілим поглядом вирячених баньок обводив кімнату. Він і не думав оборонятись.

В мене майнула думка — може, просто випадковий прохожий сховався в нашому під'їзді від стрілянини. Спитав:

— Як ви сюди потрапили?

Дідок здригнувся, ніби зовсім не сподівався цього природного запитання.

— Та, панове... я... Ну, просто на вулиці темно, нікого нема, я й зайшов погрітись.

Шибки в нас надто часто фігурують,— отже цього разу не будемо їм пришивати нового двигіння, а то читач цілком слушно закине нам: як же вони не повипадали, раз їм так часто доводилося здригатись і двигіти? Ну, киньмо

одноманітні метафори, щоб не дратувати читача, і просто скажемо:

Справа діялась у травні; було це не на північному полюсі; крамниці були зачинені, і морозива не продавали; а дідок зайшов погрітись. Тепер зрозуміли? Вам смішно? Ну, і нам теж було. От і все.

Вибачте, майже все. Бо Булгаков не сміявся. Здавалось навіть, ніби він цілком поважно сприйняв виправдування дідка. Так само поважно, хоч і трохи несподівано, заліз він дідкові в кишеню і витяг звідти браунінг.

— А це що? Теж грітись? Га? Кажи?!

Справа скидалася на справді цікаву, та не тут, при всіх співробітниках, було її розв'язувати.

— Товаришу Булгаков, заберіть до своєї кімнати цього пана, доки можна буде передати його представникам влади. Я згодом до вас зайду.

* * *

А тим часом треба було розподілити поміж співробітниками функції на випадок чого. Адже не знати, яких ще сюрпризів можна було сподіватись тієї ж таки ночі.

До кімнати Булгакова я потрапив досить пізно й застав таку картину. Він насідав на дідка, а той сидів, похнюпившись, і голосом, в якому не було особливої переконливості, мляво оборонявся:

— Христом-богом присягаюсь, нічого не знаю... Ну, кажу ж вам, пане..,

— А, не скажеш, не скажеш? — Булгаков помітив мене і, очевидячки, готувався пустити в хід свій останній аргумент. Він — ні, не гукнув, він прогуркотів, загрозово й урочисто, мов тисяча травневих громів:

— Так не скажеш, востаннє питаю? Ну, добре, так ми тебе... до люка!

Я не встиг ніяк реагувати на цей недотепний засіб впливу. Не встиг, бо те, що трапилося з дідком, було надто для мене несподіване. Він упав навколішки, молитовно склав руки і заголосив пронизливо й розпачливо:

— Ой паночку, паночку, ой, не кидайте, я все, я все скажу!

Вас цікавить, що саме сказав дідок? Цілком законна цікавість. Отже, своїми словами. Булгаков мав рацію, бо з дідка справді був шпигун, приставлений до нас дбайливою місцевою владою. Булгаков, виявилось, вже давно мав його на оці і пізнав, коли запримітив у нашому вестибюлі. Та мав рацію і я, коли припускав, що цієї ночі функції в державі переплутались і змови планувались не проти нас безпосередньо. Напроти нашого готелю містився політичний клуб прихильників перевороту. Поліція, очевидно, чогось очікувала (та й трудно було інакше, бо про наближення перевороту всі горобці цвірінькали по дахах уже не перший місяць) і відрядила якраз цього шпика (мовляв, місцевість тобі знайома) стежити не за нами, а за отим клубом.

Невдачу там хтось пізнав, і він ледве встиг сховатись у нашому вестибюлі (теж, мовляв, топографія місцевості знайома). Чи міг же він спо-

діватись, що Булгакову забagnetься виглянути за двері?

Що було робити з дідком-нещасливцем? Відрядити його назад до поліції? Та чи ж функціонувала тієї ночі поліція? Звернутись до міністерства? Та хто знав, що в тому міністерстві діється, і чи існують ще вчорашні міністерства? Довелось гостювати йому до ранку, а другого дня новий начальник поліції, забравши в нас непроханого гостя, сповістив, що заарештує його за спробу вдертися до нашого екстериторіального помешкання... з метою крадіжки. Кінець кінцем, і ми не наполягали на інших мотивах арешту, бо суті справи вони не міняли.

Булгакову, може, слід було подякувати за спіймання шпика. Проте я волів завести з ним оту неприємну розмову, що нею починається наша розповідь. Ще б пак, його нерозумна загроза «люком» наражала нас на поновлення ідіотських пліток, що були вже на якийсь час ущухли.

* * *

Проминуло ще днів зо два, лад у державі, як запевняла преса, «усталився», він був аж ніяк не кращий за попередній, а до неприємностей, що не виходили з норми, ми призвичаїлись, отже і мої нерви заспокоїлись. «Дні Турбіних» теж кинув ображений вигляд і чистосердно признався мені:

— Я почуваю свою провину. Справді, це було нетактовно, та не кажіть, що необдумано. Мені конче треба було довідатись, як він реа-

гуватиме на загрозу «люком». Тепер я переконався остаточно.

— В чому саме?

— Що люк справді існує.

Мені стало шкода хлопця.

— Булгаков, ви хороший хлопець, і мені не хочеться з вами серйозно сваритись. Я не перший рік на цій роботі і не вперше мені доводиться зважати на найбезглуздіші кампанії проти нас. Особливих підстав для них не треба, досить вигадки якогось білогвардійця чи петлюрівця, і всі удають, ніби серйозно вірять. Киньте ці історії, друже!

— Але ж той шпик не вдавав.

— Це так. Значить, не всі вдають, є диваки, що справді вірять. Та нащо брати з них приклад?

— Я прошу вас уважно вислухати мене, товаришу. Я переконався, і ніхто мене того переконання не позбавить, аж доки не перевірю. Я пропоную вам перевірити разом зо мною, щоб упевнитись, що люк таки існує.

— Ох, лишенько ж моє! Та де ж? Чи не тут, у мене в кабінеті?

— Ні, не в кабінеті, але нагорі, біля ванної — може.

— Гаразд, Булгаков, щоб довести вам, що ви забиваєте собі голову фантастикою, я готовий хоч зараз піти з вами і перевірити.

На третьому поверсі він з виглядом переможця показав мені:

— А куди ведуть оці двері?

— Ви ж знаєте, що вони відділяють наше помешкання від готелю.

— А чому жодного звуку з того боку не діходить?

— Дуже просто, я поставив умову, щоб з того боку двері оббили повстиною.

— Ага! Ну, то я зайду з того боку і постукаю в ручку дверей, в колодку, зрештою, знайду якесь незакрите повстиною місце,— чи почувете ви тут?

— Шкода час гаяти, Булгаков, але, коли хочете, спробуйте.

Справді, я нічого не чув. І коли Булгаков за кілька хвилин прибіг, захекавшись, моя певність похитнулася.

— Значить, поміж цими дверима і тими, оббитими повстиною, є якась комірка чи...

— Люк!— закінчив Булгаков.— І ще більше можна сказати. Вчора, коли я ввечері приймав ванну, хтось вовтузився за дверима. Значить, двері з того боку відмикались, і вони (хто,— подумав я, — двері чи змобці?) просто сами хочуть звернути нашу увагу на цей люк. Може, для цього була й газетна кампанія.

— Друзе, коли б це була провокація, то нічого б їм було допомагати нам розкрити її. Проте за дверима є вільне місце, і коли навіть нічого іншого там нема, так і цього досить, щоб ознайомитися з ним, бо, може, там просто переховуються шпики. Гаразд, ми відімкнемо ці двері.

— Зламаємо, — поправив мене Булгаков, — адже ключа в нас нема.

— Це так, а до управителя готелю краще по цей ключ не звертатись.

Даремно я так поквапливо сунувся в ту ко-

мірку, коли двері піддались: це могло коштувати мені життя. Підлога під моїми ногами раптом провалилася, і, коли б я був автор детективного роману, то я, напевне, змалював би дуже яскравими й зворушливими фарбами, як я провалився в безодню. Та полетіти я не встиг. Булгаков схопив мене за плечі (от бачите, знову знижую тон і позбавляю розповідь ефекту!)— і я тільки трохи подер холошу, зачепившись нею за край трапа.

Я вже більше не сперечався з Булгаковим. Треба було негайно оглянути той люк, заглянути всередину. Та як це зробити? Трап миттю провалювався, коли його торкалось щось важке. Тут же я добрав способу, бо Булгаков так захопився був своєю перемогою, що нічого путнього вигадати не міг. Так часто буває, що винахідник, який не спирається на колектив, не вміє практично використати свого винаходу.

— Несіть-но сюди мерщій драбину, шнур і щось важке... Скажімо,— отого Демосфена!

Звідки той бронзовий Демосфен потрапив до консульства — я не знав, та цього разу він мав придатись нам зовсім не своєю красномовністю. Прив'язавши один кінець шнура до одвірка, ми (о блюзнірство!) повісили на другому кінці Демосфена і обережненько почали його спускати на трап. Наші сподівання справдилися: Демосфен придавив трап до краю, і світла велосипедного ліхтарика було досить, щоб ми побачили вузький глибокий колодязь, а на дні його—каміння й бите пляшкове скло. Мабуть, це колись був хід для ліфта, та ми вже не мали сумнівів,

що чиясь дбайлива рука замурувала виходи з нього, накидала каміння й скла на дно і приробила нагорі трап — спеціально для нас.

Розрахунок був простий. Чутки про люк повинні були, кінець кінцем, навіяти нам думку шукати того клятушого люка в нашому помешканні. Отже, негідники вбили б разом двох зайців: хтось із нас міг би впасти в люк і розбитись (як-не-як — три поверхи, каміння й біте скло), а тоді потвердилися б чутки про люк. Звичайно, газети роздзвонили б тоді, що більшовики, мовляв, почали вже одне одного кидати до люка.

Одна тільки деталь була для мене не ясна.

— Скажіть по правді, Булгаков, невже ви сами догадалися шукати люка саме на третьому поверсі, біля ванни?

Читача розчаровує це запитання. Він уже настроївся вірити в шерлокхолмсівські здібності «Днів Турбіних». Ще б пак, це ж ясно: раз люк — значить, десь високо на третьому поверсі (хоч я ніде не сказав, що не було четвертого поверху). Булгаков чув шарудіння, коли купався, просто він здогадливіший за мене. Мабуть, і Булгакову самому дуже хотілося саме так пояснити своє відкриття. Та він не наважився. Замість відповіді він простяг мені писану на машинці записку:

«Ви людина нова і, може, звернете увагу на безпеку, що загрожує вашому консулові. Люк — не вигадка. Зверніть увагу на всі двері вашого помешкання. Коли купаетесь, уважно прислухайтесь. Невідомий друг».

— Булгаков,— мовив я,— ви зробили неприпустиму річ, не показавши мені одразу цієї анонімки (а вона у вас, як свідчить поштовий штампель на конверті, вже днів з десять). За це слід би вас добряче взяти на цугундер. Проте, знаєте — мене переводять до іншої країни: хочете поїхати зо мною?

ЕМІЛІО КУДЕЛЯ

Ні, до звичаїв цієї країни при звичаїтис'я було нелегко. Та й чи варто було при звичаюватис'я?

Адже я тут був тимчасово. Або — ми були. Бо коли я на пароплаві дістав радіограму — звернути на Південь, де треба перебути місяців зо два, доки туди приїде новий уповноважений — я поставив умову, щоб Булгаков їхав зо мною.

Він теж не перечив, отже, стало нас троє. Я, Булгаков і моя дружина.

Але щодо звичаїв.

По-перше, на пристані столиці-порту мене зустрів офіційальний представник міністерства, який заявив, що він нікого не репрезентує, прибув з власної ініціативи, не маючи жодних доручень ні від кого; проте, додав він, міністерство висловлює через нього своє задоволення з приводу мого приїзду і сподівається, що і т. д. — все, що в таких випадках належиться.

По-друге, він другого дня попередив мене, що недоцільно мені звертатис'я по аудієнцію до уря-

ду; проте президент радий буде мене бачити в себе приватно.

По-третє, президент, поруч інших питань, поцікавився моїм консульським стажем; почувши мою довідку, сказав, що його надзвичайно тішить мій багатий досвід, бо консульської роботи тут серед моїх компатріотів безліч, а поруч того додав, що уряд не має змоги визнати мої консульські уповноваження і екзекватури мені не дасть, бо консульської конвенції ми ще не підписали, отже і т. д.

Власне, то все було «по-перше — про ставлення уряду.

Аж тепер перейдімо до —

по-друге. Саме — про ставлення робітництва. До приміщення колишнього царського консульства (нам його віддали з попередженням, що наших прав на нього уряд не визнає) цілий день ходили делегації від місцевих профспілок та робітничих організацій. Оце щойно приходили робітниці тютюнових плантацій, подарували моїй дружині чудові тропічні квіти з пелюстками вогкими й м'ясистими, як губи цих смуглявих креолок. За ними пожежники, бурхливо вітаючи мене, заявили, що беруть шефство над нашим будинком, отже нам нічого боятись пожеж і, взагалі, стихійних нещасть. Нарешті, залізничники, вшанувавши мене почесним квитком члена спілки (що, до речі, давав мені право безплатного проїзду по всіх залізницях республіки), запросили мене на товариську вечерю до депо.

— Ми не вимагаємо відповіді, розуміючи делікатний стан товариша консула, — казали

вони,— але не думаємо, щоб товариш консул образив нас своєю відсутністю.

Стан був справді делікатний. Та з нього вивів мене уряд. Вже знайомий мені представник міністерства з'явився, щойно вийшли залізничники, і сказав приблизно таке:

— Уряд не схвалює нетактовне запрошення спілки залізничників, тим паче, що, за відомостями поліції, на вечірці буде спроба влаштувати демонстрацію симпатій ладові вашої країни, а з нею ми ще не оформили остаточно своїх взаємин. Проте (їй-право, це не я, це вони зловживали нещадно тим *проте*), уряд не може мати заперечень до того, щоб сеньйор консул відвідав ту вечірку, оскільки його обрано на почесного члена спілки. Уряд лише сподівається, що сеньйор консул триматиметься в межах...

В яких саме межах — він не пояснив, та й потреби не було.

Я був на вечірці. Там відбувалась демонстрація симпатій до СРСР, і я тримався в межах. Тобто говорив про мою країну і не торкався їхньої.

Наприкінці мене запросили на конгрес місцевої федерації профспілок, що починався за два дні.

А другого дня всюди розліплено було відозви виконкому федерації профспілок з гострими вихватками проти СРСР, більшовиків і... мене особисто. Звичайно, я на конгрес не пішов, бо не треба було навіть здібностей «Днів Турбін», щоб передбачити, що він (конгрес) пройде під знаком гостро підкресленої ворожнечі до СРСР.

Якраз «Дні Турбіних» не розумів, у чому справа, так само (ви ще не забули, що все це було «по-друге?»), як не міг він зрозуміти того, що —

по-третє, майже всі в столиці чудово розуміли англійську мову — і категорично відмовлялися вживати її. А з нас трьох іспанську знала, і то недосконало, тільки моя дружина. Колись я глузував з її не дуже вдалих намагань читати Сервантеса в оригіналі, а тепер, як бачите, придалось.

— В чому справа? — розгублено питає «Дні Турбіних», — що за безглузда країна?

— Зовсім не безглузда, товаришу Булгаков, — намагався я пояснити, — а просто не дуже самотійна країна. Вона надто боїться свого північного сусіди, звідси ота половинчаста й кручена політика. Вона не менше ненавидить того сусіду, звідси й вороже ставлення до його мови. Нарешті, вона симпатизує нам, бо...

Е, та з якої речі я буду вам тут повторювати ті популярні лекції, які я читав Булгакову? Тим більше, що є ще й по-четверте.

Воно, щоправда, не залежало від ладу країни, та до нього ще важче було призвичаїтись. Уявіть собі:

зранку — спека; прокидаєшся від почуття, що в горлі й роті твоєму пашить бесемерівська піч; зриваєшся з постелі і біжиш під холодний душ; у полудень спека стає нестерпна; задриш усім ескімосам і полярним експедиціям; шкодуєш, що не можна перенести кабінет до ванної і приймати відвідувачів під безперервним душем у макінтоші;

близько четвертої години, коли ти вже міняеш третій крохмальний комірець (нічого не поробиш—етикет!),—з жовтавого плато на північному заході віє чудовий прохолодний вітерець.

І от коли ти, полегшено зітхнувши, виходиш подихати свіжим бризом у тіні платанів і помаранчових дерев Алеї Незалежності,— починається дощ.

Та який дощ! Злива! Потоп!

Біжиш до найближчого кафе чи крамниці, щоб переховатись, та де там! Усе замкнене, місто завмирає, місто спить до сьомої години — «сіеста».

Додайте до цього, що на плато дихати нічим — таке рідке повітря, а в міському парку малярійний москіт, од якого жорстоко страждала дружина, тоді скажіть:

— Чи легко було призвичаїтись до цієї країни та її звичаїв?

Не кажу вже про дружину. Вона танула на моїх очах і щовечір трусилась у нападах малярії. Тим часом їй доводилось працювати, і чимало, бо ми з Булгаковим не знали ж іспанської мови.

Та чи не гірше було з самим «Днями Турбіних». Він схуд, роззлостився і не знаходив невідгидних епітетів для цієї країни. До його скарг на неї додалася ще одна. Він забив собі в голову, що в країні готується переворот.

— От побачите, — запевняв він, — не сьогодні-завтра напевне буде; а що ми тоді робитимемо без правового статусу, без екзекватури, навіть без консульських карток?

— Товаришу Булгаков,— намагався я йому втовкмачити,— коли б справді сталося щось подібне, то не допомогли б нам екзекватури й картки, бо нова влада просто не визнала б їх. Та я шкодую, що радив вам читати О. Генрі для вправ з англійської мови. І мова в нього не чиста, і уявлення він вам дає хибне про цю країну. Республіка, де ми перебуваємо, це вам не Венесуела (що її змалював О. Генрі в «Королях і капустах»). Влада тут хоч і нерішуча, та досить тверда, і нема ніяких ознак наближення перевороту. Час уже кинути «оперетковий» підхід до цих республік.

Та «Дні Турбіних» лише всміхався багатозначно і твердив своє:

— От побачите...

Усмішка й оте «побачите» були такі зловтішні, нібито він сам планував перевороти й змови, щоб помститись цій країні за її незвичні звичаї й клімат.

* * *

Я сидів і мляво намагався сердитись на центр, що забув, очевидячки, за мене, бо не сповіщав про час приїзду уповноваженого. З моїх намагань нічого не виходило, бо навіть сердитися при такій температурі не ставало снаги. Тоді я почав уявляти собі конструкцію універсального холодильника, що регулював би температуру не тільки в моєму кабінеті, але й по цілому місту. Це моє корисне винахідництво перервав кур'єр, подавши візитну картку.

Треба далі писати отак: «Звичайний прямо-

кутничок брістольського картону, що на ньому чітким шрифтом виведено незнайоме ім'я» і т. д. Міняю цей класичний стиль не тому, що розходяться дрібниці: картон, наприклад, був не брістольський, а манільський; картка була не друкована, а написана червоним чорнилом, імен на ній аж вісім. Тобто воно було одне, та писане вісьма мовами. І перш за все впало в очі найзрозуміліше: «Емілію Куделя, викладач чужих мов, каліграфії й математики».

Занесло ж його, того Куделя!

— Хай живе. Просить.

Сивий волос, голене обличчя, вицвілі очі і якісь метушливі, невпевнені рухи наркомана.

Мене не здивував піднесено урочистий тон. Я вже звик до висловів почуттів захоплення тим, що «вперше на нашій заморській землі» і т. д. Справа теж звичайна: відновлення радянського громадянства, поворот на батьківщину. Та все це міг би полагодити Булгаков. Куделя бажав бачити мене особисто? Навіть у важливій справі. Цікаво, послухаємо. Він, звичайно, хоче почати з автобіографічних подробиць. Це теж так зрозуміло для людей, що давно покинули рідну країну і просто радіють з нагоди звіритися «своїй людині». Кажіть сміливіше, громадянине Куделя, а я переказуватиму за вами.

Куделя вже двадцять три роки в цій частині світу. Найбільше перебував у Мексичі. Коли там довідались, що він учився в Полтавській духовній семінарії, особливо ж коли запримітили його здібності до чужих мов, каліграфії й математики, то запропонували йому скласти іс-

пит на звання учителя народних шкіл. Отже він був на державній посаді по штатах Гідальго та Юкатан, довгий час перебував у Тампіко. Мови своєї не забув, хоч знає шість чи сім інших, бо часто обертався в емігрантському середовищі. А оце вже півроку як утік з Мексики Куделя. Так, утік, бо його там мало не повісили. Як це трапилось? А дуже просто. Куделя — переконаний революціонер. Може, в нього деякі розходження з комуністами, отже до партії його не прийняли, але Куделя не міг стерпіти несправедливого ладу Мексики і намагався там викликати революцію. Ви, мабуть, і не чули, що на Юкатані була радянська влада? Тож Куделя був серед найактивніших її діячів. Крім того, він вважав, що якби скинути папашу Кайеса і знов посадовити розсудливого Обрегона на президентське крісло, то це було б на краще. А коли б і Обрегон зазнався, то знайшовся б інший, а то й Кайеса знову можна обрати. Що це має спільного з радянською владою? Воно й мені здається трохи плутаним. Ну, що ж, треба визнати, що Куделя справді плутає. Не забувайте ж, що в нього розходження з комуністами. Проте, як же його мало не повісили? Було це в Тампіко. День базарний, народу на майдані безліч, отже Куделя забажав скористатися з нагоди, щоб поагітувати. Він обрав дуже вигідне місце — коло крамниці снопов'язного шпагату. Стільця для трибуни дав йому власник крамниці, щиро повіривши, ніби Куделя хоче рекламувати його першосортний крам. Коли зібралась юрба, Куделя справді сказав кілька компліментів шпагатові,

та закінчив трохи несподівано: «Товариші й громадяни, — сказав він, — цей шпагат такий тугий і кріпкий, що на ньому можна б повісити всю нашу буржуазію, а перш за все я пропоную повісити нашого президента й увесь кабінет, щоб не зазнавались». Та в юрбі переважали прихильники папаші Кайеса, і вони забажали спробувати, чи тривкий шпагат на вазі тіла самого Куделі. Врятувала його дрібниця. Коли охочекомонні кати лаштували зашморг, шпагат обірвався, і обурений натовп ухвалив повісити власника крамниці за те, що він дурить чесних фермерів, продаючи їм такий поганий і гнилий шпагат. У загальній метушні Куделі пощастило втекти, але межі Мексики він покинув назавжди, бо там за ним пошукує поліція. А тут він безробітний, бо ніхто не визнає його мексиканського диплома й стажу.

Автобіографічні деталі дещо затяглись. Яка все-таки в нього до мене важлива справа?

Куделя став у позу і набрав повні груди повітря.

— Товаришу й громадянине! Ви хочете, щоб на землі була ще одна радянська країна?

— Я бажав би, щоб весь світ був радянський, та яке це має відношення до нашої розмови?

— Я можу це зробити!

Ну, на цьому мене не так легко спіймати. Надто вже воно просто.

— Вибачте, але мій уряд не давав мені доручення займатись переворотами в Мексиці. Мушу відхилити вашу ласкаву пропозицію.

— Та то не в Мексиці. На Мексику я махнув рукою. Я маю на думці іншу країну,

— Чи не ту, де ми перебуваємо?

Куделя завагався.

— Ні, я розумію, що то було б для вас незручно. Мова мовиться за іншу, сусідню, республіку.

— Все одно, громадянине Куделя, мене не спокушає ваша пропозиція. Я тут виконую лише консульські обов'язки, та й то неофіційно.

— Але ж це було б так легко. Дайте мені тільки два пароплави і зброєю. Запевняю вас... Ви ж потім будете каятись.

— Нема в мене пароплавів із зброєю, а коли були б, то я б їх не дав. Знову кажу, ми цього не робимо.

— Але ви ж комуніст?

— Саме тому я й виконую тільки ту роботу, яку мені доручає моя партія і мій уряд. Та й взагалі моя партійна приналежність тут ні до чого.

— Ну, а коли я звернусь по допомогу до іншої держави, ми зробимо революцію, і там запанує не радянський, а знов буржуазний лад, невже ви не будете шкодувати?

— Це ваша приватна справа, звертайтеся по допомогу до кого хочете, а нашу розмову нумо вважати за закінчену.

Куделя скривився, ніби від фізичного болю.

— Товаришу, громадянине, може ви думаєте, що я провокатор який... Запевняю вас... Присягаюсь! Я стільки років мріяв... А тепер — безробітний, самотній... Ви повірите — я голодую!

— То інша справа. Коли мовиться за матеріальну допомогу для вас особисто, то про це

можна буде подумати. Приходьте днями, може ми щось придумаємо. Але умова — ніколи не повертатись до теми про пароплави із зброєю.

* * *

Куделя більше не приходив. Та, очевидно, він ще не покинув надії вплинути на мене. Коли дружина одного дня сповістила мене, що вже знайшла викладача іспанської мови і удосконалюється в ній, мені й на думку не спало поцікавитись ім'ям того викладача. Тільки спитав, чи справді він добре знає мову і хто його рекомендував.

— Селеста, — відповіла дружина.

Селеста Лопеда була робітниця тютюнових плантацій, громадська активістка і безперечно щира прихильниця СРСР. Отже я заспокоївся на тому, що дружина бере лекції з іспанської мови в певної людини. Відбувались ті лекції в приміщенні Вечірнього робітничого ліцею.

Як я досить скоро переконався, то була неприпустима байдужість з мого боку. Одного дня, коли ми залишились наодинці, дружина мовила:

— А як добре було б, коли б десь постала ще одна радянська країна. В якійсь іншій частині світу. Ти розумієш, любий, коли б із двох кінців... буржуазний світ опинився б у колі... Ах, як це було б чудово!

Я насторожився.

— Почекай, почекай, як звати твого вчителя?

— Емілію... забула. Він просив, щоб я до нього зверталась просто Омелян Степанович.

— Куделя! То він тобі верз оті дурниці про нову радянську республіку?

— Ну да, він казав, що цього так легко досягти. Не розумію, чому ти вважаєш це за дурниці?

— А от я тебе не розумію. І як тобі тільки не соромно, ти ж партійна,— невже ти могла серйозно повірити, ніби таким чином творяться нові радянські республіки! Ну, звичайно ж, він казав тобі про два пароплави із зброєю і гудив мене.

Після моєї лекції (а тяглася вона з годину) дружина погодилася, що треба змінити викладача іспанської мови. Єдине, в чому вона не визнавала моєї рації, це те, що треба обережніше ставитись і до сеньйорити Лопеда.

— Вона чудова дівчина і просто, мабуть, бажала допомогти Куделі, зваживши на його матеріальну скруту. Я певна, що вона не знала про його авантюрицькі плани.

Довелося погодитись, щоб дружина не поривала знайомства з Селестою, тим більше, що це звернуло б на себе увагу профспілчан, почали б дошукуватись причин, а в мої плани зовсім не входило розводитись про пропозиції Куделі.

Це б могло дати привід до ворожої проти нас кампанії.

* * *

Проминуло тижнів зо два. Ми вже почали забувати про Куделю. І коли на світанку нас збудила стрілянина десь за містом, єдине мое припущення було:

— Знов десь маневри.

«Дні Турбіних» не погодився:

— Напевне переворот!

Та в ранішніх газетах не було нічого про стрілянину, все в місті було абсолютно спокійне, і я не заперечував, коли дружина заявила, що має намір сьогодні оглядати тютюнові плантації. Просив тільки, щоб не забарилась і не спізнилась на обід.

Друге видання газет, яке вийшло десь о дванадцятій годині, переконало мене, що на світанку справді сталися якісь події. Щоправда, не переворот, але спроба його. Як і слід було сподіватись, невдала.

Газети подавали подробиці. До берега підійшло два пароплави. Висадили десант — чоловіка з чотиреста. Певний, що його ніхто не помітив, десант підійшов до самої фортеці Незалежності, ще з середини минулого сторіччя ліквідованої й напівзруйнованої. Та уряд знав про готування десанту. У фортеці чекало урядове військо. Весь десант було оточено й знищено. Операцію проведено блискуче — за якусь годину, без зайвої метушні і дуже ефективно.

Лише кілька повстанців, яким пощастило втекти, заховались на плато. Ватажки повстання в руках уряду.

«Дні Турбіних» навіть не намагався святкувати свою перемогу («я ж казав!»). Навпаки, вигляд його був досить розчарований. Очевидно, він переконався, що на перевороти в цій республіці найближчими днями сподіватись не доводиться.

Та в урядовому повідомленні були рядки, що нас серйозно стурбували:

«Як виявилося, змовців субсидувала й постачала їм зброю одна чужоземна держава, зацікавлена у зміні ладу по інших країнах».

Для нас було ясно, що коли хто й приклав рук до цієї невдалої змови, то це був великий сусіда з північного континенту. Та хто б повірив, що урядове повідомлення має на думці не нас? Значить, треба було чекати неприємних розмов з урядом.

Турбувало мене й те, що дружина не поверталась. Довелось пообідати без неї. Наближався вечір. Її все не було. Я подзвонив до контори плантації. Звідти сповістили, що «сеньйора виїхала по обіді в напрямку плато».

Значить, не додому? Адже плато було в протилежнім напрямку. Що це могло значити?

«Дні Турбіних» співчутливо поглядав на мене. Очевидно, він збирався висловити свою чергову «думку», та не відважувався. Він зітхав, розкривав рота, збирався з духом, але нічого не казав. Це мене починало дратувати.

— Ну, в чому справа?— не витримав я, нарешті.— Кажіть уже, що там «на вашу думку», але киньте цей вигляд камбали, яку викинуло на сухий берег!

— Я піду шукати!— нарешті наважився він.

— Куди? На плато? Цього ще бракувало! Ви хочете, щоб вас спіймали на спробах встановити зв'язок з повстанцями? Адже ніхто не повірить, що ви пішли на плато з якоюсь іншою метою.

— А з якою метою туди подалася ваша дружина?

— Оце то мене й цікавить! Як би її справді не захопили повстанці.

— А ви не припускаєте думки, що... Тільки, будь ласка, не ображайтесь...

— Булгаков, я вас розумію. Ви, здається, готові підозрювати мою дружину в зв'язку з повстанцями. Лишіть ці підозри місцевій поліції. Моя дружина — комуністка і ні в які авантюри не стане вплутуватися.

— Та все-таки, знаєте, трапляється.

— Булгаков, я боюсь, що з вашим мозком щось трапилось, чи не під впливом спеки.

Це було надто гостро. Та треба ж розуміти мій стан. Ні, ні, вона не могла... Це ж безглуздя!

Дзвінок. Я шарпнувся до телефону. Булгаков випередив мене.

— Так, так. З міністерства? Ні, це секретар. Добре, я передам.— Вас викликають до міністерства,— звернувся він, нарешті, до мене.

— Так пізно? Хм... А я в такому стані. Що ж, доведеться йти.

* * *

Радник міністерства відразу перейшов до справи.

— Сподіваюсь, сеньйор консул зрозумів, кого саме мало на думці урядове повідомлення, коли натякало на чужоземного представника?

— Я волів би не зрозуміти, бо інакше мені довелось б констатувати цілковито незаслужену образу, що її завдав ваш уряд моїй країні і мені особисто.

— На жаль, ми маємо чимало даних, що свідчать проти сеньйора консула. Наприклад, ваше знайомство з ватажком повстанців Еміліо Куделя, вашим, до речі, компатріотом. Ви знаєте, що він у наших руках?

— Не знаю, що саме вам казав Куделя, та думаю, що одного знайомства, яке обмежилось до того ж однією зустріччю, недосить для обґрунтування ваших абсолютно безпідставних підозрінь.

— Але нам відомо, що дружина сеньйора консула кілька разів бачилася з Куделею.

— Як з викладачем іспанської мови, од послуг якого вона досить хутко відмовилась.

— Так, так... А де тепер мадам?

— Виїхала оглядати тютюнові плантації. Сподіваюсь, що в цьому нічого шкідливого для ладу вашої республіки нема?

— О, ні! Та це було вранці. А з плантації мадам виїхала,— радник вимовив це з притиском,— в напрямку плато. Тобто в район, де переховуються рештки повстанців.

— Та це якесь непорозуміння! Я певен, абсолютно певен, що воно швидко з'ясується, і ви переконаєтесь, що помилились. Мене самого турбує, чи не трапилось чого з дружиною.

— О, ми дуже бажали б помилитись. Зрештою, ми закінчимо нашу розмову завтра.

Я збирався відкланятись, коли задзвонив телефон. Радник знаком попросив мене затриматись.

Розмова телефоном тяглась недовго. Тон радника, коли він перепитував «ліквідовано? не знайшли? признався? є докази?» був досить

розчарований. Потім він з винуватим виглядом звернувся до мене:

— Я повинен просити вашого пробачення. Щойно ліквідували рештки інсургентів на плато. Вашої дружини там не було. Мушу сказати більше — з ними затримано агента зовсім іншої держави. Ви розумієте — мова мовиться про великого сусіду з Північного континенту. Куделя признався, що саме від тієї держави дістав пароплав і зброю. Ми, власне, з самого початку це припускали, та, знаєте, такий збіг обставин...

Я зітхнув полегшено. І водночас кольнула думка: де ж все-таки дружина?

Ніби у відповідь, радник зауважив:

— Проте не з'ясовано, що саме затримало мадам. Я розумію турбування сеньйора консула, та ми вживемо всіх заходів. Поставимо на ноги поліцію. Сподіваюсь, нічого прикрого не трапилось.

Я внутрішньо всміхнувся, бо знав, що поліцію давно вже поставлено на ноги. Радник дуже сердечно попросився зі мною, та вигляд його був явно розчарований. Мені здалося навіть, ніби він шкодує, що надто багато розказав мені.

* * *

Ви розумієте, що спати тієї ночі я вже не міг. А сонце, ніби на глум, забарилось за морем. Я й не думав, що в цій частині світу такі пізні світанки. Чотири... п'ять... шість... От протрохкотів повз вікна молочарський віз. А це,

напевне, з пекарні. Тепер черга газетяра. Ще година. Прийшов кур'єр і співчутливо глянув на мене — очевидно, мій вигляд викликав співчуття.

Треба взяти себе в руки. Скоро почнуться години відвідувань. Холодний душ освіжив мене трохи, і я вирішив навіть зійти до їдальні, щоб бодай перед Булгаковим і покоївкою вдатися, ніби я здатний ще снідати.

Ну, завжди, доходячи до таких моментів, я починаю шкодувати — не себе, а зіпсованого пригодницькою літературою читача. Він любить, щоб автор натягнув його нерви, немов струни на гітарі, «до отказа», а потім, зробивши хитромудру паузу чи абстрактний відступ, раптом оглушив його обухом несподіваної розв'язки.

Що ж, коли вам це так подобається... Та ні, в мене воно, напевне, не вийде.

В їдальні, на своєму звичайному місці за столом, сиділа дружина. Вигляд у неї був свіжий і життєрадісний, ніхто б і не подумав, що вона щойно зробила кіньми, як-не-як, із п'ятнадцять англійських миль.

Я не встиг нічого спитати; вона захопила ініціативу розмови.

— Слухай, любий, чого ти такий зелений? Знов погано спав? Ах, ця спека! А я мала таку чудову прогулянку! З плантації ми поїхали оглядати зразкову колонію для робітничих дітей. Це, знаєш, де плато, в долині, зовсім ізольоване, майже неприступне місце. І дітлахи такі кумедні, хороші! Нізащо не хотіли відпустити мене, довелось заночувати в них. Воно,

щоправда, вже поночіло, коли ми дістались до колонії.

— Чого ж ти хоч не протелефонувала? — спромігся я, нарешті, вставити.

— Так там же й телефону нема! Якесь, розумієш, орляче гніздо. Я й не подумала, що ти будеш турбуватись.

— А газети ти за цей час хоч проглядала?

— Ні... а хіба що трапилось?

— А от спитай товариша Булгакова.

Той позичав очі в сірка, вдаючи, ніби його страшенно зацікавили білки ранішнього сонця в склянці кави.

* * *

Ну, звичайно, я не помилявся. Раз у сьогоднішніх газетах нема ніяких коментарів про вчорашні події, значить, мене викличуть до міністерства, щоб погодити зі мною формулу, яка б відводила від нас усяку підозру. Кінець кінцем, «Марш Бувьонного» в моєму виконанні звучав — так мені здавалось — зовсім непогано. Може, дехто з цим і не погодився б (у шкільні роки мій бал за співи ніколи не підвищувався понад три з мінусом), але співав я в своєму кабінеті, та й то коли не було відвідувачів.

Мене покликали до міністерства під час «сієсти». Ого! Мене хоче бачити сам президент. Іще ого!

Там в міністерстві справа була трохи складніша, ніж я сподівався. Президент, радник і мій старий знайомий «урядовець особливих доручень» мали досить розгублений вигляд. Ну,

звичайно, спочатку обмін приемними запитаннями про здоров'я всіх родичів (особливо моєї дружини). Нарешті, дійшло до справи. Заговорив президент.

— Вас уже інформував радник про всі обставини підготовки повстання?

Радник при цьому так скривився, що для мене вже не залишилося сумнівів: він щиро кається за свою одвертість зі мною. Та президент казав далі:

— Обставини склались так, що ми, на жаль, не можемо назвати в пресі справжніх винуватців змови. Тепер, коли ви вже знаєте майже все, я не критиму від вас. Агента тієї держави нам довелося звільнити. І... і взагалі ми зовсім не хочемо, щоб у нас повторилось те, що було в Сао-Паоло¹. Ви повинні нам допомогти вийти з цього стану. Може б, нам краще зовсім не повертатись до цієї теми в пресі?

Еге, куди загнув! Ні, на це то вже я не піду. Не треба було радникові раніш підкреслювати, що натяк має саме нас на думці. Коли вони здрейфили перед своїм сусідою з північного континенту, то це зовсім не значить, що нам слід брати на себе його провини. Розмова тяглася досить довго і не обіцяла виходу. Раптом президент гостро звернувся до радника:

— Так що казав про мене президент отієї жалюгідної західної кавової республіки?

Радник зовсім занепокоївся.

¹ Очевидно, натяк на повстання у бразильській провінції Сао-Паоло, що його інсценували закордонні капіталісти, щоб вплинути на ціни на бразильську каву.

— Ваша ексцеленціє, я не відважусь повторювати...

— Не треба, я пам'ятаю. Я й-йому покажу... Пам'ятатиме він мене! Нещасна маріонетка! Так от, завтра в пресі з'явиться пояснення, що ми мали на думці саме оту західну клоаку. Вихід знайдено.

* * *

Справді, «Марш Будьонного» в моєму виконанні звучав не так уже погано. Це міг би potwierдити шофер, що одвозив мене з міністерства додому.

СПРАВА ГЛИБША

Лист од Миколи Петровича. Для вас особисто.

В голосі «Днів Турбіних» почувалась пошана, коли він вимовляв це щоразу, як надходила пошта з СРСР. Він знав, що листи Миколи Петровича я читаю найперше. Справа була, бачите, не лише в тому, що Микола Петрович займав у нашій республіці визначну посаду. І навіть не в тому (не лише в тому), що він був мій старий особистий приятель. Приятелів у мене залишилось на батьківщині досить, але то був один з тих друзів, що залюбки писали, чи то пак, він був той єдиний приятель, що писав регулярно, повідомляв про новини і сам примушував мене підтримувати листування (хоч особливого примусу й не треба було), запитуючи про безліч подробиць про «тамтешнє життя», і «як воно там взагалі», і «чи скоро вже там, нарешті». Отже мені доводилося акуратно відповідати, що життя тутешнє погане, взагалі не дуже, і пояснити чому саме не скоро, хоч і зовсім-таки не безнадійно. І собі також

розпитувати, в певності, що відповідь не забариться.

Та останнім часом листи Миколи Петровича стали трохи одноманітні. В кожному він нагадував про ту саму, по суті дрібну, справу. Я почував, що вирішення цієї другорядної справи набуває зовсім особливого значення, перетворюється на питання престижу й довір'я. Справ подібних ми мали безліч, деякі вигравали, інші програвали, а більшість перебувала в аморфному стані, без руху, часто-густо без перспектив на виграш чи програш. Ми до такого стану звикли і мирилися з тим відсотком виграшів, який пересічно (бо в цьому була певна закономірність) припадав на нас.

Але дозвольте навести для пояснення один приклад. Вичитав я його десь у газеті — чи в «Правде», чи ще десь. У якомусь глухому сільці колишній червоноармієць влаштував радіо, на подив, а подекуди й острах своїх односельців. Багато він витратив зусиль, щоб переконати їх, що то не «нечиста сила», та один-таки дідок наполягав на своєму. «Не повірю,— каже,— аж доки мене самого на ім'я з Москви не викличе». І уявіть собі, ця вимога збила з пантелику мало не все село. Червоноармійцеві довелось важкенько. Здається, чого б звертати увагу на примхи якогось темного дідка, може, й куркуля? Тим часом тут ішлося про перемогу науки й техніки над старим зашкарублим побутом, про подолання одвічної темряви неписьменного села — про всі ті речі, які для вас, читачу, може, звучать як тривіальність, а для червоноармійця, що сам навчився грамоти в армії, були нові,

незбитні, обов'язкові й директивні, як, признаюся, і для мене. Нарешті тут, висловлюючись високим для вас, читачу, та щирим і природним для героя тієї пригоди (і для мене, знов признаюся) стилем, на карту поставлено авторитет і престиж Червоної Армії. І от червоноармієць починає писати до Москви, на радіостанцію Комінтерну, переконувати, нарешті, благати, щоб звідти в певну годину, певного дня викликали отого строптивного дідка. Коли б з мене був не консул, а поет, я написав би натхненну поему про ту мить, коли з убогого саморобного гучномовця перед напруженим натовпом селян (а ті муки героя: а що, як не викличуть? а що, як зіпсується приймач якраз на цю мить?) залунало:

— Алло, алло, алло! Село таке-то! Селянине такий-то! Слушайте, слухайте, слухайте! Це вас із Москви викликає радіостанція Комінтерну. Тепер вірите? Слушайте програму...

Я певен, що того вечора програму не слухали в тому селі. Початок її, у всякому разі, заглушили оплески й овації. Я певен також, що фронт культурної революції набув того дня нову когорту відданих бійців.

* * *

Та все те була лише ілюстрація («вставна новела» — коли б то була белетристика), після якої вам легше буде зрозуміти, чому саме так хвилювала мене ота звичайна й незначна справа Лукії Кезими, що про неї згадував останнім часом мало не в кожному листі Микола Петрович.

З Лукії Кезими (звідки це химерне прізвище на Проскурівщині?) була не просто незаможниця й вдова. То була неабияка активістка й громадська діячка. Вона виступала мало не на всіх зборах, конференціях та з'їздах свого району. І мало не вся округа знала про її справу, бо дійшла вона (справа) і до центра, як свідчили листи Миколи Петровича. Отже питання стояло так: а чи ж зверне належну увагу радянське консульство в отій далекій заокеанській країні на справу незаможниці й сільської активістки? Чи вживе всіх потрібних заходів, щоб оборонити її—вдовині—інтереси, оцінивши її громадську роботу? Нарешті, і це головне, чи стане в того консульства сил виграти справу в інтересах незаможниці Лукії? Іншими словами (і вже схарактеризованим вище стилем), на карту поставлено престиж і авторитетність радянської дипломатії хай в очах лише кількох тисяч селян такого-то району Проскурівщини.

Без цього вступу, власне, нічого б і розповідати про саму справу. Бо полягала вона ось у чому. Чоловік Лукії Кезими Іван емігрував до цієї країни незадовго перед війною. Працював у француза-різника невеликого міста Кебеки, що є, проте, столиця цілої провінції. Війна позбавила Івана Кезиму змоги повернутись на Поділля, вона ж позбавила його й здоров'я, і працездатності: його мобілізували, послали на Західний фронт, а по закінченні війни, каліку й отруєного газами, повернули не додому (що було б ближче), а знов до цієї заокеанської країни, в те ж таки місто Кебеку. Там він по-

селився у свого колишнього хазяїна — різника Жака Одіо (бо українців у тому місті майже нема), одержав від уряду чималу суму за втрату працездатності — разом з його заощадженням щось із 4 000 доларів — і помер, заповідавши хазяїнові поховати його за православним звичаєм, а гроші переказати його жінці Лукії, адресу якої Одіо постарався одразу ж загубити, виконавши лише першу частину Іванового заповіту. Щоправда, цю першу частину він виконав дуже — навіть надто — ретельно. Та про це далі.

Хто саме сповістив Лукію Кезиму про смерть її чоловіка та про залишені ним гроші — мені невідомо. Якийсь, писала вона, земляк. Та земляк той був досить тямкий, щоб, забувши подати свою адресу, не забути навести адреси Одіо. Таким чином ми дістали змогу взятись за цю справу і зажадати від Одіо, щоб він повернув гроші вдові. Та, як казав наш адвокат м-р Гарбер, зажадати легше, ніж такі дістати ті гроші. Виявилось, що той Одіо, за виразом того ж таки Гарбера, є «Sturdy chap». Не берусь перекласти як слід цього виразу; за словником «Sturdy» буде — сміливий, бадьорий, сильний, брутальний; можна було б сказати «парень-гвоздь», та то був би надто компліментарний переклад; чи не краще б «тертий калач». Це ми відчули вже з перших кроків, коли він уперто намагався не визнавати доручення, яке мені прислала Лукія. В цьому йому, щоправда, не пощастило. Спритний Гарбер таки змусив його дати звіт і довідку з банку про наявну суму, що залишилася для вдови.

Виявилось, що вона має дістати лише дві з половиною тисячі. Це значить, що півтори тисячі Одіо витратив самовільно. Мене це обурило надзвичайно, але Гарбер до цього поставився байдуже. Ба навіть виправдував шахрая-француза.

— Тут у нього все чисто. Звичайно, він міг заплатити адвокатові менше, та ви ж знаєте, що такси тут нема. Що забажав, те й заплатив. Ну, а як адвокат з ним поділився, то це вже їхня справа. Хоч можна було б обійтися і зовсім без адвоката, та спробуйте це довести. Одіо скаже, що не знав законної процедури переховувати спадщину — і квит.

— Ну, хай уже з адвокатом. Але 500 доларів попові! Це ж грабіжництво!

— А ви чого бажали, щоб попи не грабували? А з чого ж тоді житимуть православні попи? Адже ваш уряд позбавив їх субсидій.

Ні, з цього Гарбера таки був порядний опортуніст і не менший цинік (ви помітили, що ці дві риси часто-густо збігаються). Та ми його цінили, бо там, де він сам міг заробити (а працював він на процентах), його опортунізм постуваввся місцем неймовірній принциповості.

Отже мені нічого більш не залишилось, як зажадати, щоб він негайно забрав од француза решту грошей.

— Це буде найважче. Одіо напевне не захоче розлучатися з грішми.

— Ще б пак він захотів! Зверніться до суду.

— А ви певні, що суд висудить на нашу користь?

— Як це так? Адже справа цілком ясна.

— Ну й наївність! Коли ви вже зрозумієте, що яснішу справу важче виграти? Раз ясно для вас, то ясно й для противників. Отже вони зуміють так заплутати справу, що хіба наші правники її розплутають.

— Та є певні закони...

— До чого тут закони? А що, як їм пощастить знайти кращий прецедент за наш?

Я відчув, що Гарбер має рацію. Мені не слід було забувати, що по судах цієї, як і всіх англо-американських країн, вирішальну роль грають не закони, лише прецеденти. Коли адвокат Одіо доведе, що тисяча сімсот не знати якого року якийсь суддя в аналогічній справі ухвалив вирок не на користь позивача, ми програємо справу.

— Ну, то шукайте прецедентів, м-р Гарбер.

— То ж то бо й є, що прецедент на їхню користь. По закінченні війни Англії із Сполученими Штатами 1812—14 рр. суддя Струн в аналогічній справі ухвалив, що краще хай спадщина залишається під охороною чесного підданця британської корони, доки взаємна неприязність поміж обома країнами відступить місце взаємному довір'ю. І спадщина залишалась у цій країні до 1867 р. Невже вам хочеться чекати ще 53 роки? Краще вже почекати кілька місяців, відклавши справу, може випадє якась нагода притиснути Одіо і змусити добровільно погодитись на виплату грошей.

* * *

На цьому ми покінчили тижнів зо три тому. І в той час я дістав три листи від Миколи Петровича з нагадуванням про справу Лукії Кезими.

Після четвертого я не хотів більше чекати і викликав Гарбера, щоб — будь-що-будь — примусити-таки його дати рух справі.

Гарбер був незадоволений.

— Ви таки хочете форсувати справу... Значить, ми її програємо.

— Більше чекати не можна, м-р Гарбер. Коли нема іншого способу, спробуємо тероризувати Одію. Чи не могли б ви взяти ордер на його арешт?

— Це то найпростіше. Та, по-перше, в нього є нерухоме майно, значить, його моментально випустять під заклад. По-друге, він тоді оскаржить вас за зганьблення його чесного ймення, мене ж за несправедливий арешт.

— Все одно, далі такого стану терпіти не можна. Сьогодні ми з вами їдемо до Кебеки. Я поїду особисто, може це вплине на Одію, і він не захоче доводити справу до гучного скандалу.

— Ми їдемо завтра! — Цю репліку подав... ну, хто, на вашу думку? Коли з вас людина тямка, то згадати вам буде неважко. Адже в нашому оповіданні є персонаж, цю надто довго не бере участі в дії. Отже час уже й йому заговорити, інакше нічого було його вводити до оповідання. Так, так, ви не помилились, репліку подав Булгаков, він же самий, як ви пам'ятаєте, — «Дні Турбіних».

— Я вас ще не запрошував на цю поїздку, тов. Булгаков, отже не треба попереджувати подій. Та мене цікавить, чому саме завтра, а не сьогодні?

— Бо завтра починаються вибори.

Я аж скочив із крісла.

— Тов. Булгаков, я бачу, що недооцінював ваших здібностей. Це геніально! М-р Гарбер, при вас «рекорд» Одіо?

«Рекорд» — це щось на зразок «послужного списку», і коли збираєтеся з кимось судитись у цій країні, то перш за все доручить своєму адвокатові добути тими чи іншими шляхами «рекорд» вашого супротивника. І він був тут, під руками, той «рекорд» — у теці дбайливого м-ра Гарбера. З нього (з «рекорду», а не з Гарбера) ми довідались, що Одіо — член консервативної партії і близький приятель Дюрамеля, сеньйора кебекської консервативної фракції у федеральному парламенті. Кандидатуру Дюрамеля виставлено в дільниці острів Орлеан, недалеко міста Кебеки. Це було все, що нас цікавило.

— Отже завтра ми ідемо?

Я на цей раз пробачив Булгакову ті хвастливі нотки, що звучали в цьому запитанні.

— Так, завтра ми ідемо. Замовляйте три квитки.

* * *

Що ж вам сказати про місто Кебеку, де ми були другого дня ополудні? Я не майстер на пейзажі. І через те ви не відчуєте цього третього обличчя країни. Бо три обличчя мала вона. Перше ошарашувало вас хмарочосами, неймовірним рухом залюднених вулиць, метушнею автo, голчастою зливою електричних реклам. Від'їхавши миль на тридцять від залізничної лінії на північ, ви потрапляли в урочисту глушину первісних лісів або губились у бездоріжжі безмежних

прерій. І, нарешті, оце третє обличчя — французького середньовіччя з кривенькими вуличками, наївними руїнами неприступних колись замків-фортець перших завойовників країни. Та на місці замка губернатора Фронтенака, що правив країною в середині сімнадцятого сторіччя, винищуючи індійські селища й жахаючи англійські, голландські та іспанські колонії, які змагались за володіння цим континентом, — тепер стояв фешенебельний готель «Шато Фронтенак»; у ньому ми й спинились.

Ми небагато часу мали милуватися з того «третього обличчя». Треба було негайно братись до справи. Кебека має чим здивувати чужинця. Тут вам покажуть знамениті Абрагамові долини — поле, де відбувались жорстокі бої за місто. Посеред парку, розташованого на колишньому бойовищі, височить колона на пошану командувачів обох ворожих армій — француза Монткальма й англійця Вульфа: обидва загинули під час облоги Кебеки. Містом заволоділи англійці, і король Джордж II видав 1759 р. спеціальну медаль з відповідним латинським написом, бо завоювання Кебеки віддавало у володіння Британії всю цю велетенську колонію. То був кінцевий акорд запеклої семирічної війни. Та володіння англійців було лише номінальне. Кебека залишилася французькою й католицькою провінцією. Після довгих і безнадійних спроб англізувати провінцію завойовники визнали за доцільніше підкупити її аристократію, перш за все духовну — католицьких попів, проголосивши католицьку церкву за державну, французьку мову — теж. Це дало деякі наслідки. І поруч

монумента Монткальмові й Вульфові вам покажуть велетенський монастир отців францисканців — обитель св. Сульпіція, якій належить половина міста і мало не третина провінції. А коли рахувати не лише матеріальну власність, а й душі парафіян католицької єпархії, то буде значно більше: принаймні три чверті населення провінції — католики. Та для встановлення взаємодії поміж матерією і «духом» нам не потрібно надто заглиблюватися у філософію, бо «десятину» на користь католицької церкви в провінції стягається примусово, на підставі закону, з усіх, хрещених за католицьким обрядом, незалежно, чи вірять вони в бога і чи відвідують церкву. Так, наслідки для католицького кліру були блискучі, як бачимо. Для англійської влади — трохи гірші. Кебекські французи перестали повставати проти завойовників, та відмовитися від опозиції до них не захотіли. А як за легальну опозиційну партію була ліберальна, то мало не всі французи, навіть найреакційніші з них, належали до тієї партії, і консерватори у провінції довгий час провалювались на виборах. Проводили вони до федерального парламенту лише незначну кількість кандидатів, та й то здебільшого там, де ліберали не висували своїх кандидатур.

* * *

Я почуваю вашу нетерплячку. Нащо ота нудна лекція? Почекайте. Абрагамові долини з монументом, обитель св. Сульпіція, може, й зовсім

не «стрілятимуть». Проте Кебека має ще одне «диво», якого на цьому континенті сливе ніде не побачите. Це — візники. Так, справжнісінькі й звичайнісінькі візники.

Нащо вони тут, де автомобілі мало не на кожному кроці, де людські легені вже розучилися відрізняти бензин від кисню? Та, бачите, в цьому є щось екзотичне. Так принаймні вважають мешканці Кебеки і кажуть заїжджим з сусідньої республіки:

— Тут ви можете покуштувати такого, що ніде його більше нема на цілому суходолі. Прогулянка на візнику — вже заради цього варт було приїхати до нашого історичного міста.

Оце диво вже починає «стріляти». Бо ми поїхали до Одю візником. На цьому надто наполягав Булгаков: він категорично відмовлявся їхати авто. Я вилаяв його «дядревнею» і провінціалом, проте поступився.

І даремно; вже сівши на візника, я передчував, що справа закінчиться не гаразд. Ви не вірите в передчуття? А в мене є прикмета, що не хибить. Вона дуже проста і полягає в одній, майже загальновідомій істині: опортунізм до добра не доведе. Навіть у такій дрібниці. Нам-бо треба було поспішати, а візники волочили нас так, як звикли возити туристів з сусідньої республіки: вона, та республіка, була «суха», отже туристи воліли спинятися коло кожної пивнушки, як потрапляли до спасенної, історичної і, головне, до ниточки «микрої» Кебеки.

Прикмета не обдурила й цього разу. Ми спізналися. В ятці — досить таки величенькій — на вулиці єпископа Таше ми Одю не застали.

— Чи давно ж він пішов?

— Пішов? — син хазяїна презирливо всміхнувся. — Він поїхав хвилин з двадцять тому власною машиною. Політичні діячі під час виборів не ходять пішки, — пояснив молодий Одіо, безперечно, дуже гордий з того, що його рідний батько — політичний діяч.

Я нічого не сказав Булгакову. Він попередив мене самозречливим: «Ота моя клята ідея поїхати візниками...» Також не питався я в хлопця, куди поїхав Одіо-старший. Коли б ми за це забули, то рясні плакати по стінах та вікнах ятки нагадали б нам, що «лише консервативна партія забезпечить єдність імперії та добробут домініону», та що «всі мешканці острова Орлеан голосуватимуть за Дюрамеля».

Отже — скоріше дістатися до Орлеана!

— Дозвольте скористатися з вашого телефону, щоб викликати таксі.

Хлопець остаточно губив повагу до нас.

— Спробуйте, будь ласка, коли наївно думаете, що тепер, у розпалі виборів, дістанете в Кебеці вільне авто.

Він мав рацію.

Я даремно витратив аж вісім хвилин, телефонуючи до всіх автогаражів. Звідусіль відповідь була лаконічна:

— Всі на процесії.

— Заняті на виборах.

— Ще зранку така-то партія зарезервувала всі машини.

З «Шато Фронтенак», довідавшись, хто дзвонить, відповіли:

— Шкода, п'ять хвилин після того, як ви сіли

на візників, ліберали найняли останню наїшу машину на всю добу.

Довелось тими ж таки візниками їхати на пристань. На наше щастя, ми недовго чекали парового порона. То був дуже комфортабельний порон, зовсім новенький, безперечно, збудований у сусідній республіці, та ми не помічали його переваг. «Дні Турбіних», почувавши себе винуватцем запізнення, зовсім знітився. Навіть Гарбер втратив свою філософську рівновагу. Порон гнав проти течії, розвивавши всі пари, проте плвли ми принаймні півгодини до того кляту-щого острова.

Зате коли порон почав пришвартовуватися до берега:

— Дивіться, це ж Майк!

— Дивіться, машина Одіо! — пролунало подвійною нагородою за шматування наших нервів під час марудної подорожі. Майк, проводир комуністичної організації великого промислового центра Монцезаро (адже партія в домініоні була легальна), матеріально не був присутній на березі. Його ми побачили на плакаті, з якого можна було довідатись, що компартія висуває Майкову кандидатуру проти консерватора Дюрамеля. Щождо авто, то воно було цілком матеріальне. Воно стояло коло берегового готелю. Значить, в готелі й сам Одіо: адже не міг він під таку гарячу пору кинути чи відступити комусь свою машину. Отже ми не йшли — ми бігли до готелю.

Розмова з Одіо — вона була складна й тривала хвилин із двадцять, тож я не хочу втомлювати вас і наводити її докладно. Досить того, що Одіо сказав:

— Ні.

— Це ваше останнє слово?

— Останнє. Я сказав, що поверну гроші, коли зможу, і цього для вас досить. А тепер я поспішаю на вибори. Знаєте ж, виборчий пункт на другому кінці острова, це за 19 миль, а вибори почнуться за дві години. Отже...

— Отже, я вас арештую! — перервав Гарбер.

Та француза не так то вже й легко було налякати.

— Доки ви дістанете ордер, я вже буду...

Гарбер витяг із кишені папірець.

— Ордер уже є; ви не розраховали, мсьє Одіо.

— У мене є нерухоме майно, і суддя мене негайно звільнить, — не здавався Одіо.

— Можливо. Та доки ми доїдемо з вами до Кебеки і проробимо всі формальності, буде вже по виборах. А потім, арешт під час виборів... Ви ж розумієте, що за пресу ми подбаємо. Отже іменем закону...

Ні, витримка цього француза починала мені навіть подобатись. Нібито це була приємна дружня розмова. Він спокійнісінько встав і одвів Гарберову руку.

— Почекайте з законом і його іменем. Що ж, визнаю, ви розраховали точно. Сідайте, не хвилюйтесь і зачекайте, доки я випишу чек.

Вигляд у Гарбера був явно розчарований. Він розрахував на ефектну сцену, а тут перемога давалась так просто, а супротивник не вважав себе за переможеного. Навпаки, з досить байдужливим виглядом він вписав на чекові потрібну суму, вивів своє ім'я і встав.

— Значить, справу закінчено. Панове повинні пробачити мені, до виборчого пункту дев'ятнадцять миль...

Тепер уже Гарбер не здавався. Він не губив надії на ефектне закінчення справи.

— Ні, це ви повинні пробачити нам, але в моїй практиці траплялось, що банк не оплачував чеків.

Одіо розвів руками:

— Панове, я дивуюсь... У мене фірма, нерухоме майно, моя партія... А втім, хтось із вас міг би поїхати до банку, тільки це треба зробити якнайшвидше.

— Я поїду! — це визвався Булгаков, що доти мовчав. — Я поїду, але, щоб воно було скоріше, доведеться вашою машиною. Адже банк у Кебеці далеченько від пристані. А ви вже будете ласкаві почекати, доки я повернуся з банку.

Це вже не сподобалось Одіо.

— Шкода, що панове не попередили мене, я б захопив з собою готівку. Чи не погодилися б ви відкласти всю справу до завтра?

— Мсьє Одіо, гроші нам потрібні сьогодні (це знову Гарбер), і нагадую вам, що ордер на арешт у мене в руках і він ще не втратив чинності. Або з нами до суду, або до банку

— Добре. Ідьте. Тільки, дивіться ж, недовго. За годину ви повинні бути тут.

Та Булгаков уже не чув останніх слів, бо ми й незчулись, як він збіг по сходах і сів у авто. Порон якраз підходив до берега, і за хвилину на ньому гулко торохтіла машина Одіо.

* * *

І раптом стало неймовірно скучно. З Гарбером ми вже вичерпали всі спільні теми, з Одіо у нас їх не могло бути, отже довелося чекати мовчки.

Минуло з півгодини. Ще стільки ж забрав у нас обід — поганий обід, бо кращого й не могло бути в цьому поганенькому провінціальному готельчику. Пройшла отже година. Порон двічі повертався — Булгакова не було.

— Панове, ваш посланець надто забарився. Якщо його не буде за кілька хвилин, я спізнюсь на вибори. (Це Одіо проказав навдивовижу спокійно). Молодий мсьє давно вже повинен був повернутись. Тим паче...

Одіо переможно глянув на нас. І раптом обом нам — мені й Гарберові — спало на думку те, про що ми зовсім були забули раніш:

— Тим паче, що сьогодні, з нагоди виборів, банк замкнено? Вітаю вас, мсьє Одіо, це ви ловко нас розіграли!

— Панове можуть думати, що бажають, та заарештувати тепер ви вже мене не зможете. Я видав вам чек, і ви не доведете, що його не забезпечено відповідною сумою в банку. Спробуйте пустити в хід ваш ордер на арешт, і з цього вийде скандал, та ще й неабиякий саме для вас, бо тоді вже я вас притягну за неправний

арешт. Але де ж ваш посланець? Це мене турбує найбільше.

— Потурбуйтеся, потурбуйтеся ще трохи. Хай би м-р Булгаков справді спізнився.

Я не втручався: зрештою, що ж іще залишалося Гарберові, як злоститися й дратувати супротивника? Сам я обрав пасивну роль свідка. Я примирився вже навіть з думкою, що француз знов обдурив нас, і справа Кезими затягається не знати на скільки часу. А скорпіони Гарберові, треба визнати, влучали француза порядно.

Одіо почав утрачати свою витримку: Ось він уже забігав по кімнаті, то хапаючи книжку чи газету, то кидаючи їх геть.

— Слухайте, що ж це таке? Коли він приїде? Я уже спізнився! От іще порон, а його нема!..

— Спробуйте його знайти,— глузував Гарбер.— Може ви нам скажете, де він, то ми його телефоном викличемо. Може ви самі подзвоните до банку?

— Ні, я зараз дзвонитиму до поліції, до пожежної команди, десь же повинна бути машина! Ні, таки до поліції, я сповіщу, що ви в мене вкрали машину,— ага, скандал таки буде для вас, а не для мене! Так, так, справа ясна, ви вкрали в мене машину і самі залишились тут, щоб ваш помічник мав час утекти з машиною.

Одіо сягнув рукою телефону.

— Алло! Поліційна станція? Так, так. Мені начальника...

Гарбер сіпнув його за руку.

— Дивіться, ваша машина повертається.

Справді, до берега наближався порон, і на ньому, за юрбою пасажирів, видно було машину з уже знайомим нам написом.

— Тепер дзвоніть,— казав далі Гарбер,— ви-кликайте поліцію, хай вам подякують за фальшиву тривогу.

Та Одіо не мав уже смаку до словесного дво-бою.

Він вибіг з готелю, помчав до берега, він метався загарпуненим кашалотом, гукав до поро-на, трусив кулаками — ніби все те могло при-скорити наближення порона, чи, пак, його ма-шини.

А порон спокійно, статечно пришвартувався до берега,— адже є розпис руху, ніхто його змінити не може. Доки травили причалок, доки спускали сходні, доки почали випускати пасажирів — ми мали досить часу, щоб спокійно дійти до берега. Проте і мене цікавило, чому спізнівся Булгаков.

І коли, нарешті, машина зійшла на берег і з неї вистрибнув Булгаков, він не дав мені спитати.

— Розумієте, довелось їхати до директора банку, аж додому,— банк же замкнено! А вдома директора не було, я аж на мітингу десь розшукав його. Отже, мсьє Одіо, дуже прошу вашого пробачення. Розумієте, то ж була довга процедура, доки там директор одмикав банк, ви-давав мені гроші...

Я думав, що Одіо розіб'є апоплексія. Він кинув навіть заводити мотор, забувши, що може спізнитись на вибори.

— Ви... одержали гроші?!

Булгаков ніби навіть здивувався.

— Аякже, адже саме таке доручення мені дали. Директор банку був дуже люб'язний, він сам побіг до банку і видав мені всю суму за чеком, коли... Коли я сказав, яка неприємність може трапитися з вами. Адже він теж член консервативної партії, і наслідки виборів на острові Орлеан його дуже турбували.

* * *

Я так і не змаляю докладного краєвиду Кебеки, бо, повертаючись, я не помічав уже обителі св. Сульпіція, Абрагамських долин, ані навіть «Шато Фронтенак», де ми ледве встигли розплатитись за кімнати, поспішаючи до поїзда. А Булгаков...

Ну, молодь псувати не можна, а він може прочитати ці рядки, отже я з деякими ваганнями признаюся, що ледве не розцілував його. Я не втерпів і таки вночі протелеграфував Миколі Петровичу: «Справу Кезими виграли, гроші переказую».

А на ранок, коли всі ми зібралися на сніданок у спільній їдальні, Булгаков з підкреслено скромним виглядом подав мені газету, що сповіщала про небувалу в тій країні річ:

«...У виборах на острові Орлеан переміг комуніст, Майк Б., бо, виступаючи перед дрібнофермерським населенням острова мало не в момент голосування, він не мав навіть опонентів. Представник консервативної партії спізнився з невідомих причин, він

прибув уже тоді, коли більшість присутніх віддала свої голоси за комуністичного кандидата. От яке значення має останній передвиборний мітинг, на це треба зважити нашої партії і не нехтувати такими речами», закінчувала сумним для себе висновком консервативна газета.

— Отже однією кулею двох зайців убили,— так само підкреслено скромно зауважив Булгаков, коли я дочитав газету.

— Не приписуйте собі цієї другої перемоги,— відповів я.— Стаття в органі компартії свідчить, що справа куди глибша, ніж намагаються показати консерватори. За цей рік на острові Орлеан не залишилося жодної незакладеної дрібної ферми, мало не третину ферм продали за борги. Крім того, вже з півроку на острові працює комуністичний осередок. І працює — так запевняє газета — непогано.

* * *

Ну, вас цікавить, що ж було далі? Отже, за порядком:

Лукія Кезима дістала свою спадщину і позичила всю суму колгоспові на будівництво птахоферми;

Микола Петрович мені написав: «А ти таки молодець, і взагалі спуску тим буржуям не давай»;

Майка до парламенту, звичайно, не пустили; знайшлися «законні» підстави анулювати ви-

бори: де ж таки, в такому парламенті такої країни — і щоб комуніст засідав. Проте факту не викреслиш, і висновків з цього — теж.

Гарбер дістав пристойну нагороду і цілком щиро вважав, ніби заслужив на неї.

Булгаков... Ну, що ж Булгаков, вигляд у нього став ще урочистіший і ще таємничіший з того часу.

ПОРАЗКА

— *А* ну-ну, що там ще дотепного вигадали анархісти?

Я питався так, знічев'я, бо насправді це не дуже мене цікавило. Емігрантська преса вже втратила для мене свою новизну, і я навіть перестав стежити за нею. Вибрики проти СРСР ставали в тій пресі день у день одноманітніші. Надто ж у цьому листку анархістів — «Рассвет». Я знав, що його видають кілька білих офіцерів, які з Константинополя забралися аж до Чикаго і там, узявши курс на «масовість», оголосили себе «анархістами». Весь їхній «анархізм» полягав у тому, що вони систематично лаяли нас, а цим же довкола себе маси не зосередив. Оскільки ж їхня лайка мало відрізнялася від лайки всіх білогвардійців, перечитувати її було нецікаво. Очевидно і самим анархістам кінець кінцем набридло вигадувати нові анекдоти про більшовиків, і вони або повторювалися, — отже їхнє «мистецтво» переставало вражати, — або лаялися так нудно, що всякому було ясно: вони виконували свою «роботу» без усякого натхнення, з

самого «обов'язку». Тим більше, що ми ж на їхню лайку не реагували, отже позбавляли їх приємності полеміки. Та й як тут було полемізувати? От, минулого разу «Рассвет» у допису «собкора» (Булгаков вульгарно жартував — «собача короста») докладно розповів про те, як я, шпаціруючи вулицями Монцезаро, спинявся коло вітрин і розглядав виставлений по них крам. Цей мій «злочин» собкор «бичував» у таких (не приблизно, а точно — подаю цитату) виразах:

«Стыдно вам, господа комиссары, останавливаться около витрин и облюбовывать дорогие товары в то время, как в вашем большевистском раю народ умирает с голода».

Такі аргументи «крить було нічим».

Та цього разу вигляд у Булгакова був надто поважний, коли він мовчки подав мені газету з підкресленою синім олівцем заміткою. Назва не обіцяла нічого оригінального — «Ще одна жертва більшовиків», — проте я прочитав замітку уважно. В ній розповідалося, що недалеко від нас, у містечку Тіммінс, засуджено на страту в'язня місцевої тюрми, вірмена Кеворка Аракеліана. Не зовсім ясно було, чому то була «більшовицька жертва», — адже повісити Аракеліана мала влада цієї країни, що вважати її за більшовицьку — такого безглуздя не могли б припустити й константинопольські «анархісти»; газета дуже туманно натякала, що «більшовицька агітація» призвела Аракеліана до злочину, за який йому тепер загрожувала страта. Як би не було, замітка заслуговувала на увагу. Більше, вона вимагала від нас негайної акції: мовилося про нашого, радянського громадянина.

— І подумати, що ми довідуємося про це з чикагської газети! — зауважив Булгаков.

— Так, це безперечно ненормально. Але треба щось негайно починати... Викличте Гарбера і підшукайте мені Аракеліянову справу.

— Єсть! Гарбер буде хвилин за п'ятнадцять. А справа — ось вона. Я переглянув її уважно. Останній лист від нього був близько місяця тому. Я й то дивувався, чому Аракеліян мовчить. А тут, як бачите, анархісти придалися.

«И терпентин на что-нибудь полезен», мовляв Кузьма Прутков.

Мені ніколи було слухати афоризми Кузьми Пруткова. Забравши в «Днів Турбінних» теку, я поквапився до свого кабінету, щоб спробувати знайти в справі хоч якийсь натяк на причини Аракеліянового злочину. Ось переді мною всі матеріали — автобіографія, анкета, копія заяви про бажання вступити до радянського громадянства, листування з НКЗС, нарешті, відповідь (днями одержана!), що Кеворка Аракеліяна, 47 років, родом з Єревана, зареєстровано як громадянина СРСР і надано йому право повороту до Радянської Вірменії. Ще довідка з провінційальної в'язниці у Тіммінсі, листи самого Аракеліяна з тюремними печатками. Але все це аж ніяк не пояснює справи, ба навіть заплутує її, бо ж останній лист, датований із місяць тому, сповіщав, що Аракеліянові залишається до звільнення якихсь два тижні і що його вже почали випускати до міста на роботу під доглядом дозорця. Хіба що уважніше все це прочитати... Ні, мабуть-таки, до приходу Гарбера ми нічого не знатимемо.

Історія Кеворка Аракеліяна була зовсім звичайна в цій країні, і подібних справ у нас було чимало. Років із двадцять п'ять тому, після чергової вірменської різанини, емігрував Кеворк, тоді ще молодий хлопець, сюди, за океан. На політиці він тоді не розумівся, та й тут уникав її. Знав тільки з листів із дому, що як почалася війна, то знову різали вірмен, і його родина вся змушена була тікати на північ, а як постала революція й скинули царя, то повернулася родина до Єревана. Дуже тоді поневірялася родина, і Кеворк допомагав їй, посилав потроху грошей, хоч сам заробляв небагато і часто залишався без роботи. Згодом надходили листи, що грошей більше посилати не треба, життя покращало, і влада своя, вірменська, та й не тільки вірменська, а ще й робітничо-селянська, і бідний чоловік тепер за такою владою не пропаде. Тоді Кеворк дуже зрадив, гроші перестав посилати, а відкладав їх у банку на книжку, щоб зібрати на дорогу — вирішив повернутися додому. Англійської мови Аракеліян так і не вивчив гаразд, багато років перебувавши в цій країні, тож і банк він підшукав собі вірменський — не те, щоб таки банк, а так, посередницька контора була Кефчіянца, торгувала шифскартами, міняла гроші і проценти платила незгірше за великі банки. За Кефчіянцом, як за кам'яною горою, нічого не пропаде, бо сам він теж колись був робітником, відробив своє, заробив трохи й улаштував контору — не для себе, а для вірмен, хто по-англійському гаразд не вміє, щоб не обдурили, бува,

чужі люди. Так казав Кефчіянц, і чого б Кеворк мав не вірити землякові? Тільки що в одному не було поміж них згоди: Кефчіянц був дашнак, і збиралися в нього вечорами однодумці, закликав він і Аракеліяна, а той огинався.

— Зайшов би, пляшечку б випили, поговорили б про старокраєві справи,—це так Кефчіянц, а Кеворк йому:

— Пити я не буду, бо воно гроші коштує, а політика — не мого розуму діло, хай уже которі освіченіші.

І таки не ходив, хоч і кортіло часом довідатись, як там у старому краї і що то за дашнаки. Скоро довідався, знову ж таки з листа, що прислали йому родичі аж із Ростова, і тоді сталось, що Кеворк Аракеліян уперше потрапив на політичні збори, та ще й комуністичні.

А саме трапилось воно так. Написали Аракеліянові родичі, що вже вони не в Єревані, знову довелось їм тікати аж до Ростова, бо завелися на Вірменії такі дашнаки (а може, й не тепер тільки завелися, давно, кажуть, їх було там), і пішли вони проти робітничо-селянської влади, закликали чуже військо, англійців і французів, і знов пішла різанина, нема життя бідному чоловікові, треба тікати світ за очі, не знають навіть, де й спинитись, оце поки що в Ростові, але й тут, видко, життя не буде, бо й сюди добираються банди.

Дуже тоді досадно стало Кеворкові, цілий день і цілу ніч думав над цим листом, а другого дня вранці ухвалив піти до Кефчіянця і забрати свої гроші, бо не можна, значить, бідному чоловікові звирятися на дашнаків. Та на дверях

Кефчіянцовой контори висів замок, і напис був на вікні англійською та вірменською мовою, що пропали Кеворкові гроші й інших усіх, хто переховував у Кефчіянця, бо збанкрутував «Гом-банк», в якому перебував і Кефчіянців депозит.

— Ну, а як же зо мною буде? — не зрозумів Аракелян, і дехто розсміявся з цього наївного запитання, людей було коло контори багато — а дехто обурився ще гірше, і всі почали гукати:

— Подайте нам сюди отих банкірів, ми їх роздеремо на шматки!

Проте ніхто їм не подавав отих банкірів, а скоро по руках почали ходити метелики різними мовами, були й вірменською, і закликали ті метелики робітників, які повтрачали свої заощадження через крах «Гом-банку», на збори місцевої організації комуністичної партії. Партія тоді була ще легальна, багато народу пішло на ті збори, пішов і Кеворк Аракелян, хоч і не знав гаразд, що воно за збори, але не подумав цього разу, що не його розуму діло політика, бо яка ж то політика, коли у бідного чоловіка зароблені гроші грабують?

На зборах було багато промовців, виступав і вірмен, він казав не тільки про гроші, але і про старий край, і про робітничо-селянську владу, і про дашнаків, що зрадили бідного чоловіка і закликали на Вірменію чужоземні банди. Тоді знову загукали вірмени:

— Подайте нам отих грабіжників дашнаків, хай прийде сюди Кефчіянц, ми його на шмаття роздеремо!

І раптом Кефчіянц справді прийшов, та не один, а з кінними жандармами — «маунтед-по-

ліс», а ті почали хапати всіх, хто був на зборах. Захопили й Кеворка Аракеліяна. Бо припало це на час, коли уряд цього домініону вирішив за одним ударом позбутися всіх «червоних», і по всій країні того самого дня ліквідували компартію і всі емігрантські робітничі організації. Метод був простий. Оточували кінною поліцією всі приміщення, де містилися організації або відбувалися збори, хапали всіх присутніх і заганяли до найближчої поліційної станції. Там відділяли своїх громадян і до суду замикали, — з своїми багато клопоту, і парламент може втрутитися, бо ж відомо, що «дім підданця британської корони — то неприступна фортеця», отже з своїми треба обережніше. А емігрантів просто допитали, тобто побили гумовими нагаями, посадили до вантажних вагонів і повезли.

Допитали й Кеворка Аракеліяна. А саме:

— Ти, брудний вірмене, нахвалявся дерти на шматки громадян нашої країни? — загарчав на Кеворка сержант (він дуже стомився, Кеворк був уже мало не п'ятисотий, і по вилицях сержантових стікав брудний піт, струмочок його потрапив навіть на шию й закаляв новий комірець).

— Так, — відповів Аракеліян, — подайте мені того Кефчіянца, і я його справді роздеру, бо він пограбував мої гроші.

Тоді сержант ударив його гумою по обличчю, виштовхнув за двері й гукнув:

— Принс Едвард'с айленд!

І Кеворка Аракеліяна, разом з рештою, повезли до найближчого порту, а звідти морем на острів Принца Едварда. Там їх знову посадили до вантажних вагонів, повезли, але, не

доїжджаючи станції, спинили поїзд, загнали його в закут, оточили дротяною загородою і сказали в'язням, що тут їх буде інтерновано.

Була зима, і стояли люті морози, удень можна було погрітися коло ватри, але ночували по тих же вагонах, і палити огонь в них не дозволяли. Дозорці мали теплу хату. Вдень інтернованих гнали до залізниці, на роботу, та виходило їх усе менше, бо їсти давали двічі—каву і раз кандьор, а передавати з волі нічого не дозволяли, навіть коли було кому й що передавати. Розрахунок був точний і—цілковито справдився. Частина застудилася і вмерла, решту випустили за два роки туберкульозними й ревматиками—інвалідами, «червоних» отже ліквідували гуртом. Але Кеворк мав залізне здоров'я, він почав кашляти, проте не здавав і міг би ще наробити клопоту, тільки-но випусти його. Так міркувало начальство, крім того, в них зберігався протокол допиту, і там було сказано, що Кеворк Аракеліян нахвалявся рвати на шматки громадян цього домініону і що він цього навіть не заперечував на допиті. Отже його не випустили, коли по двох роках влада опинилася в руках ліберальної партії, а перевели разом з іншими найнебезпечнішими злочинцями до в'язниці в місті Тіммінсі.

Там він просидів ще два роки, а коли прибуло до цієї країни наше представництво, йому сказали, що скоро закінчиться строк його ув'язнення, і тоді його зможуть вислати, депортувати з домініону, аби уряд СРСР погодився дати йому візу. Тоді-то Кеворк Аракеліян почав листуватися з нами, виконав усі потрібні формальності і чекав на одержання візи. Я вже згадував—по-

дібних «тюремних кореспондентів» у нас було чимало, і всі вони в своїх листах малювали приблизно таку ж картину, як і Аракелян.

І от, коли Аракелянович залишається якихось два тижні, щоб вийти на волю й мати змогу повернутись до Радянської Вірменії, коли його вже почали пускати до міста на роботу, він раптом робить новий злочин, за який його засуджують на страту! Нічого не розумію...

* * *

Решту розказав наш адвокат, м-р Гарбер. Він прийшов, як завжди, веселий і життєрадісний.

— Цікава справа, га? Мені містер Булгаков телефонував, і я зібрав усі довідки. Тільки не радив би вам втручатися, це безнадійно. Вбивство дозорця... Це забезпечений мотузок.

І м-р Гарбер мальовничим рухом показав, як має затягнутись мотуз на шиї Аракеляна.

— Убивство дозорця? Та це ж неймовірно!..

— Проте факт. Спочатку крадіжка скарбового майна, потім убивство дозорця, що викрив цю крадіжку.

— Але, м-р Гарбер, можете ви собі уявити, щоб нормальна людина здатна була на таке за два тижні до звільнення з в'язниці? І що він там, нарешті, міг украсти, коли був під доглядом?

— Знаєте, я міг би відповісти мовою нашої преси про нормальність більшовиків, але, по-перше, ви цього не визнали б за дотепне, по-друге, Аракелян не більшовик, я це добре знаю. Щодо

крадіжки, то тут справа таки не ясна, але убивство, на жаль, факт, а вам же не треба пояснювати, що це злочин гірший за крадіжку.

— Та мотиви ж, мотиви убивства, м-р Гарбер! Може, його призвели до безумства, може з нього знущалися! Ваші відомості неповні. Та чи маємо ми час зібрати повніші? Коли його мають повісити?

— За вісім тижнів. Це справді жорстоко — так швидко після присуду, не давши злочинцеві покаятись як слід...

— А коли б він покався, то це могло б урятувати йому життя?

— Ні, наше гуманне законодавство дбає виключно за душу злочинця, коли засуджує його на страту через кілька місяців після того, як оголошено вирок. Знаєте, це дуже урочисто виглядає, коли суддя, за старовинним британським ритуалом, одягає жовту «смертну» машкару і голосом сумним і проречистим проголошує: «Щоб тебе, ім'я рек, як мине стільки й стільки місяців, взяти з того місця, де ти перебуваєш, і повести на місце страти і скарати на горло, аж доки ти скончаєш, і хай бог прийме твою многогрішну душу». Багато непоправних грішників, мавши до страти досить часу покаятись, звертали свої очі до небес і конали на шибениці вже вірними синами церкви. А до вашого компатріота така несправедливість! Що таке якихось вісім тижнів? Хіба за такий час багато надумаєш?

Я ледве не зробив зауваження Гарберові за такий цинізм та стримався, бо знав, що стріляного адвоката це не пройме—він явно вихвалявся тим цинізмом, однаково, здається, виявляючи

його і до нас, і до ладу своєї батьківщини. Я тільки повторив запитання:

— Ви не відповіли мені, м-р Гарбер, чи досить у нас часу щось вдіяти, щоб урятувати Аракеліяна. Душа мене найменше цікавить.

— Кажу ж вам, час надто короткий. І це коштуватиме грошей.

— Ми їх знайдемо, м-р Гарбер, адже мовить-ся про життя нашого громадянина! А поки що— зберіть якнайдокладніші інформації про обставини злочину.

* * *

Два тижні! — ви уявляєте собі? — два тижні, чверть усього часу, що залишався жити Аракеліянові, збирав свої інформації наш адвокат. Зате картина для нас була цілковито ясна.

Щоправда, заслуга в цьому була не тільки Гарберова. Справді блискучу ідею подав Булгаков.

— Адже Аракеліян був не один, коли усе це трапилося. Серед в'язнів, які з ним працювали, міг бути хтось із інтернованих разом з ним емігрантів, може й вірмен. Коли б пошукати...

— Прекрасно, Булгаков, це безперечно дало б нам чимало. Ваша думка, м-р Гарбер?

Адвокат не любив, коли втручалися до його справ.

— Можна, звичайно, пошукати,— кисло погодився він.— Тільки ж на роботу до міста пускали виключно тих, що мали вже скоро звільнитися. Спробуйте тепер знайти когось із них...

— Вже знайшов. (У таких випадках «Дні Турбіних» набирав неймовірно скромного вигляду). Азіс Мінгір'ян сьогодні має приїхати. Сподіваюсь, ви не заперечуватимете,— я обіцяв оплатити всі його видатки.

— Ну, звичайно ж, Булгаков! А ви досі мовчали!

— Я ж не був певен, що мені пощастить знайти когось підходящого, отже волів поки що мовчки готуватися. Списки в'язнів, звільнених із тиммінської в'язниці, не становили таємниці, ну, кілька оголошень по емігрантських вірменських газетах... От і все.

Не спинятимусь на дрібницях — деяких зусиль коштувало нам домовитися з Мінгір'яном, бо він походив з Турецької Вірменії, зовсім не знав російської і ледве говорив англійською мовою, а нам же потрібні були всі деталі. Так от, коли скласти те, про що дізнався Гарбер; і що розказав Мінгір'ян.

Тюремна сторожа доводила в'язнів тільки до того перехрестя, де брукувалося шосе, і здавала їх там під догляд міської поліції. Кому спаде на думку тікати за лічені дні до звільнення? Проте поліцаїв міняли щодня, такий закон, щоб не могли зблизитися з в'язнями. Не змінявся лише сержант, що керував поліційним загоном. Та одного дня й він змінився. І тоді Аракелян раптом кинув роботу і сказав Мінгір'янові:

— Диви-но, коли це не мара, то за сержанта сьогодні Кефчіянц.

— Мовчи, хоч це й справді Кефчіянц,— відповів пошепки Мінгір'ян: — мовчи, бо досить уже ми зазнали через нього лиха.

Та Кеворк Аракеліян не схотів мовчати. Він підійшов просто до сержанта.

— Кефчіянце,— сказав він,— ти вже за поліція, злодюго! А де мої гроші?

Кефчіянц удав, нібито не розуміє.

— Що ти там верзеш? — сердито загукав він по-англійському. — Ану, швидше мені за роботу! Я не розумію твоєї тарабарщини, говори по-англійському.

— Почекай, ти ще мене зрозумієш і попам'ятаєш! Дай-но мені тільки звільнитися, тоді ми з тобою гаразд порозуміємось,

Тоді Кефчіянц перестав удавати і, зареготавши, сказав уже по-вірменському:

— Ну, я вже подбаю, щоб ти в мене нескоро вийшов. Мабуть, тобі дуже сподобалося в таборі.

На цьому розмова скінчилась. А другого дня, коли вже кінчали роботу і прийшла тюремна варта, щоб прийняти в'язнів і відвести їх до в'язниці, не долічилися інструменту, що ним працював Аракеліян. Бракувало молотка й зубила.

— Мабуть, в'язень украв ці інструменти,— сказав тоді Кефчіянц начальникові тюремної варті.— Я навіть певен, що він заховав їх десь отут близьенько, щоб цими днями, коли він має вийти на волю, продати скарбове майно. Не забудьте доповісти про це губернаторові в'язниці.

— Ай-яй,— звернувся Кефчіянц уже до Аракеліяна. — Кеворку, ти був так близько до звільнення, а тепер губернатор напевне вліпить тобі ще років зо два, бо з тебе, видно, непоправний злочинець.

Але Кефчіянц не зважив на те, що в Араке-ліяна залишився лом. І цим залізним ломом, на очах варти, Кеворк Аракеліян провалив Кеф-чіянцові голову.

* * *

— М-р Гарбер, наші шанси підвищилися!

— Навряд, щоб набагато.

— Але ж тепер ясно: Аракеліян діяв у стані афекту під впливом знущань Кефчіянца.

— Ну, і що ж з того? Факт залишається фактом: емігрант, в'язень забив британського громадянина, сержанта поліції, що виконував тоді свої службові обов'язки. Навіть коли б ми довели, що Кефчіянц навмисно заховав Араке-ліянів інструмент, цього ще недосить, щоб урятувати засудженого.

— Що ж ви пропонуєте?

— Мені соромно казати — єдине, за що ми можемо ухопитися, це — що Аракеліян справді ненормальний. Але це ж так одноманітно... Всі адвокати на світі намагаються саме цим поси-ланням на психоз підоборонного рятувати всіх убивць під сонцем. Тепер це надто вже не мод-но і навряд, щоб хтось серйозно на це зважив. Спробуємо...

Час минав. Я нервувався і місця собі не зна-ходив. Час минав, і цього разу час був не гро-ші — а життя радянського громадянина. Життя, яке ми повинні були врятувати. Я не вірив Гар-берові, вважав, що він робить не все, що можна було б зробити в справі Аракеліяна. І водночас не міг дати йому жодної поради.

Нервувався і Гарбер. Для нього це стало пи-

танням престижу і, нарешті, кар'єри. Виграти таку справу — значило б вийти у шерег першорядних адвокатів у країні.

Нервувався і Булгаков. Він надто багато надій покладав на свідчення Мінгір'яна і близький був до розпачу, переконавшись, що ці свідчення мало нам допомогли.

Та чи ж вичерпали ми їх остаточно? Може, Мінгір'ян ще щось знає, може, він не все сказав? Навряд, щоб хтось із нас справді вірив, що Мінгір'ян може ще чимось допомогти нам, та якось усі ми схопилися за цю думку після однієї безсонної ночі, коли ми втрюх мало не до ранку обмірковували справу. Бо до призначеної страти залишалось заледве кілька день. І ми знову викликали Мінгір'яна.

— Ви не все нам сказали,— почали ми розмову з ним.

Мінгір'ян знітився. Він теж схуд і пожовк за цей час.

— Я бідний чоловік і досить уже постраждав, — попросився він. — Не вплутуйте мене хоч до цієї справи. Коли б я мав гроші зовсім виїхати з цієї країни...

— Ви матимете ці гроші.

— Але я нічого більше не знаю і не можу додати, хоч мені дуже шкода Кеворка. І, крім того, я боюсь, бо мені казав Кефчіянц...

— А, так ви мали ще розмову з Кефчіянцом, доки Аракелян убив його? Чому ж ви досі нам нічого не казали про це?

— Чекайте, чекайте,— перебив Булгакову радість Гарбер.— Покладіть-но сюди руку,— звернувся він уже до Мінгір'яна.

— Що ви зо мною робите!

Мінгір'ян був зовсім переляканий, але Гарбер не здавав.

— Покладіть сюди руку, на цю книжку. Повторюйте за мною. Тепер ви присягнули при свідках, що мали розмову з Кефчіянцом. Що вам казав Кефчіянц?

Мені було шкода Мінгір'яна, але то ж була остання наша надія. І я не втручався до комедії присяги, якою Гарбер тероризував свідка. А ця то якраз комедія і розв'язала Мінгір'янові язика.

— Кефчіянц помітив, що я чув його розмову з Аракеліяном, і другого дня під час роботи сказав мені, що запроторить Аракеліяна до тюрюги ще на кілька років, а мені наказав мовчати, якщо я хочу звільнитись. «Ти що думаєш, — попереджав він, — що то тільки я заплутаний у краху «Гом-банку»? Така людина, як Мордон, не менше за мене встряла в цій справі, так що під мене вже ніхто не підкопається». Отже я вирішив мовчати, бо хоч я не знаю точно, хто такий Мордон, але чув, що то якийсь міністр, і я боявся. А тепер ви мене змусили присягнути й розказати вам усе, і мені треба кудись тікати з цієї країни. Я бідний чоловік, і ви мене згубили.

— Не бійтесь. Ви завтра ж виїдете до Сполучених Штатів, до Чікаго, і там віддасте моему знайомому пакет, що завтра я вам його вручу. Візу я вам забезпечу, а м-р консул допоможе вам коштами. У Чікаго вам треба буде затриматися днів на десять, а там можете собі їхати вже хоч і до Вірменії.

А коли Мінгір'ян вийшов, Гарбер казав далі, вже для нас:

— Мабуть, вам пояснювати не треба? Мордон — товариш міністра фінансів. Міністра, отого старого ідіота Рогбі, тримають тільки через те, що в нього такий спритний помічник. Коли ми тепер натякнемо, що можемо серйозно скомпromетувати міністерство фінансів... Фермерська опозиція тільки цього й чекає.

— Дозвольте, мені не зовсім зрозуміло. Але ж свого часу були вже відомості про Мордонову причетність до краху «Гом-банку», тут же нічого нового.

— Та як же ви не розумієте? Про цю справу давно вже забули, а ми можемо нагадати її зовсім у новому, скандальному аспекті, пов'язавши її з трагедією (о, тепер це не просто вбивство, а трагедія!) в Тіммінсі. Саме тепер, коли фермерська опозиція в парламенті така обурена з нових тарифів... А редакція «Монітора» в Чикаго залюбки почала б свої викриття, щойно я б дав туди знак. Можемо, джентльмени, вітати одне одного: справу на три чверті виграно. Дозвольте вже мені самому її довести до кінця.

Далі за основну дійову особу правив уже сам Гарбер. Ми не втручалися. Він мав розмову з головою найвищого суду. Він сам визначив склад експертів-психіатрів. Він домігся побачення навіть з генерал-губернатором домініону.

Ми виграли справу.

* * *

Але трапилось так, як буває лише в пригодницькій та психоаналітичній белетристиці. Тобто, що наказ про помилування Аракеліяна

генерал-губернатор підписав того ж дня, на який призначено було страту. Я викреслив би цю деталь із своїх записок, так фальшиво звучить вона. Та викреслювати її не можна з двох причин. Вона надто характерна для звичаїв країни — змусити засудженого пережити жах неминучості страти, навіть коли володарі його долі вже ухвалили подарувати йому життя. І вона, ця деталь, пояснює назву епізоду.

Я боявся, що й останньої ночі Аракеліяна не сповістять про помилування. Саме з цієї причини я так домагався дозволу особисто брати участь у цьому оповіщенні. Я домігся цього дозволу за допомогою того ж Гарбера і знайомих депутатів парламенту.

Смеркало, коли я з вокзалу їхав разом з Гарбером до тіммінської в'язниці. Губернатор в'язниці зустрів нас біля брами разом з повітовим шерифом. Не знаю, чому він не відразу повів нас до камери смертників, а волів раніш показати нам зразкове устаткування в'язниці. Може, це теж була данина традиціям країни — хай, мовляв, Аракеліян почекає... З того, що нам показували, я запам'ятав лише одну деталь: книгозбірню. Там були книги англійською й французькою мовами, переважно, звичайно, морально-релігійного змісту. Що ж тут такого, щоб так уже пам'ятати?

Справа, бачите, не в самій книгозбірні. З неї двері вели на балкон.

— Аракеліянові не доведеться сьогодні пошпацірувати на балкон, — з усмішкою зітхнув шериф.

І докладно пояснив нам, як працює механізм.

Найскладніше, виявляється, накинути зашморг на шию засудженого. А там уже досить натиснути кнопку — і підлога балкона автоматично провалюється.

Ось чому запам'яталася книгозбірня: вона вела до шибениці.

* * *

Чорт, розгулялися нерви! От зараз відімкнуть двері камери, і Аракеліян істерично кричатиме, битиметься головою об підлогу. А може, він зустрине нас, гордо випроставшись, склавши руки на грудях, і сміливо скаже:

— Ведіть, я готовий. Я зазнав помсти і не боюся смерті!

А може...

Перше, що вражало у камері, — це сірий, нещадно одноманітний сірий тон. Електрика нездатна була подолати його, вона скорилася і безпорадно перефарбувала своє проміння з жовтого на сіре. І в глибині камери (сірий колір скрадав ту глибину, надавав їй площинності) сиділа нерухомо постать, прикута невидючим зором до тієї точки, де прямим кутом сходилися стіни, впираючись у підлогу. Може, тому, що то була єдина точка, яка перемагала плоске тло: решта кутків заставлена була ліжком, відливом, одягом.

Постать не ворухнулася, коли ми зайшли. Шериф гукнув:

— Кеворку Аракеліяне!

Коли б обличчя не зробило цього ледве помітного руху в наш бік, я подумав би, що

Аракеліян сконав, не дочекавшись помилування. Але й цього руху недосить було для того, щоб розгледіти риси обличчя. Тінь скрадала їх і зливала у суцільну пляму, трохи — тільки трохи — гущішу за сіре тло.

— Ти знаєш, Аракеліяне, чого ми прийшли?

Я роблю тепер зусилля над собою, щоб примусити себе вірити, що Аракеліян справді відповідав шерифові: так зливався тоді сірий звук його одноманітного, безстрасного голосу з сірим кольором стін. Може, саме той звук і згущував ледве помітно пляму його обличчя. Проте Аракеліян справді відповідав, і я запам'ятав усю розмову.

— Не знаю. Мабуть, для того, щоб повісити мене.

Ви можете уявити собі голос без усяких інтонацій, голос, що позбавляє будь-якого сенсу осмислену людську мову? Я чув його раз, одей голос, і мені досі стає моторошно, коли я поновлюю його згадкою; хоч минули вже роки, і безліч нових вражень витравила з пам'яті життя в демократичній країні з механізованими шибеницями.

Шериф, очевидно, намагався якнайбільшої ефектності надати самому актові оповіщення засудженого про те, що йому дарується життя. Він аж вибухнув веселощами, коли вигукнув:

— Ні, Аракеліяне, ти помиляєшся! Ми прийшли, щоб принести тобі щасливу вістку: генерал-губернатор дарує тобі життя!

Жодного руху. І тільки той самий, позбавлений інтонацій, сірий голос відповів:

— Дякую, містер.

І не одвів невидющих очей з кутка.

Тоді я зрозумів, що всі зусилля останніх двох місяців пішли намарно. Ми зазнали поразки. Перед нами був мрець, і мерця ми намагались повернути до життя. А це, як відомо, річ безнадійна.

* * *

Вас цікавить дальша доля Кеворка Аракеліяна? Отже коротко. З тюрми його перевели до психіатричної лікарні. Там він сконав через кілька тижнів. Мені тепер важко було б згадати латинську назву, якою лікарі визначили той всепожерний, винятковий стан апатії, що становив Аракеліянову хворобу.

ЕСКО

*М*ені не довелося бувати у Фінляндії, я не бачив скандинавських шхер. Тож я повинен був вірити на слово, коли мене запевняли, що ця провінція дуже нагадує Фінляндію й шхери. Я не сперечався. Ті, що казали мені так, бажали зробити мені приємність, забуваючи, що Фінляндія — не в складі СРСР. А коли вам хочуть справити приємність, непристойно сперечатись. Тим паче, що, може, й справді провінція нагадує Фінляндію. Тепер вона нагадувала великий військовий табір: провінцію оголосили в стані облоги. Коли я приїхав до Ана-Бею, стрілянини ще не було. Та вона могла вибухнути щохвилини.

Не зовсім вигідний час для відвідин? Знов не хочу сперечатись. Але провина тут не моя. Бо ще до тих подій, які відбувались у провінції і викликали стан облоги, мені довелося виїхати до Ана-Бею, одного з осередків гірничої й сталеливарної промисловості даної провінції й усього домініону.

Я ще дійду до тих подій і докладно розкажу вам про них. А поки що — про місце подій. Властиві населенню цієї провінції бунтарські традиції певною мірою могло б пояснити її історичне походження: це штучно створена, насильно залюднена провінція. Коли б ви уважно читали Марксів «Капітал», то знайшли б згадку про те, як хапали горян у Шотландії і заганяли, проти їхньої волі, за океан, на це південно-східне узбережжя великого домініону. В Шотландії це тоді викликало заворушення й бунти. Це було на початку шістдесятих років минулого століття, але й тепер за провінцією, що займає, крім півострова, ще й острів Мус-Брідж, залишилася репутація «неспокійної» провінції. Репутація цілком заслужена, бо до історичних причин незадоволення додалися цілком нові, поважніші.

Бо залюднено провінцію, як на цей домініон, досить густо. Нащадки колишніх горян — гірники, металісти, рибалки й портові робітники — елемент ще менш спокійний за своїх предків. Тим більше, що чималі природні багатства провінції аж ніяк не забезпечують цим робітникам — особливо першим двом категоріям — не те що пристойного, але абиякого існування.

У надрах провінції є вугілля, залізо, гіпс, навіть трохи золота. Вугілля бітумозного — найбільше. За 1922 р. у провінції видобуто рекордну кількість вугілля. Того ж року серед робітництва провінції був справжній голод, бо шахти й сталеварні працювали по тижню на

місяць або в кращому разі — по 2—3 дні на тиждень.

В чому ж справа? Чому багатючі природні багатства провінції так погано використовуються, видобуваються? Коли я питав, мені назвали дуже коротку причину, коротшу, ніж можна було сподіватись, але спочатку вона мені по суті нічого не пояснила, як не пояснить і вам, коли я її наведу. Бо причина та — ЕСКО.

* * *

Вона всемогутня, та ЕСКО. Вона все тримає у своїх руках. І вона робить, як хоче. Аж до останнього часу вона вважала — та й майже всі довкола, — що нема сили, яку можна було б їй, ЕСКО, протиставити.

ЕСКО — то не особа, не губернатор, не правитель; це фірма, корпорація, хоч далеко не всім відомо, як розшифровується той напівмістичний, таємничий «канітферштан» провінції. В уявленні середнього мешканця півострова й острова ця корпорація давно вже фетишизувалася в щось жорстоко-незрозуміле, примхливе й нездоланне, що володіє його життям, долею, майбутнім. І не всім навіть відомо, що оте ЕСКО — Імперська Сталева Корпорація — зовсім не власник шахт, сталеварень, рибних промислів, портового устаткування, каботажного флоту, що все те належить провінції, всім тим мав би порядкувати провінціальний уряд — кабінет міністрів, парламент. Але консервативний кабінет воліє все те багатюще майно від-

давати в безстрочну оренду, в довічну концесію ЕСКО.

Причини такої поведінки уряду провінції важко зрозуміти. Значно легше зрозуміти поведінку ЕСКО. Вона володіє безліччю подібних підприємств по всіх розкиданих на семи морях просторах імперії, її зовсім не цікавить розвиток природних багатств даної провінції, навпаки, в інтересах корпорації — штучно стримувати цей розвиток. Бо в угоді поміж урядом провінції і ЕСКО сказано, що корпорація повертає підприємства й шахти урядові тоді, коли вони будуть зовсім налагоджені, устатковані, даватимуть прибуток. Отже корпорації значно вигідніше, щоб вони зовсім не давали прибутку, бодай про людське око. Бо найприбутковіша «стаття» для ЕСКО в цій провінції — це субсидії, що їх провінціальный уряд акуратно виплачує ЕСКО «на розвиток національної індустрії», ті субсидії міфічно високі, вони дають значно більше, ніж могла б давати найефективніша експлуатація надр і підприємств. Отже, додаючи ті субсидії до прибутків із володінь ЕСКО по інших колоніях та домініонах імперії, акціонери ЕСКО можуть жити зовсім непогано. Тут же, наприклад, недалеко Ана-Бею, зросло ціле курортне містечко, що належить дрібним акціонерам ЕСКО. Більші й багатші акціонери воліють мати власні вілли у Флориді чи на Рів'єрі.

Одна з найнезрозуміліших форм субсидії від провінціального уряду — це застережена в угоді закупівля урядом майже всієї металургійної продукції ЕСКО в провінції. Ціни встановлює

сама ЕСКО. Цього року вона встановила ціни в півтора раза вищі за ціни тих же виробів тієї ж ЕСКО на європейському ринку. Щоправда, ЕСКО платить урядові податки. Але більшу частину виплаченого уряд повертає корпорації у вигляді «непрямих субсидій».

Це зверх «безпосередніх».

Не можна промовчати й за інший рід допомоги, що його дає уряд корпорації. Це теж не менш реальна — військова допомога. Не тільки поліція й жандармський корпус у розпорядженні ЕСКО: уряд провінції бере на себе забезпечувати «охорону» підприємств ЕСКО частинами федеральної армії в разі потреби; щоправда, тією армією керує не провінціальний, лише федеральний парламент; але в цьому питанні поміж обома урядами повна згода й повне порозуміння.

* * *

Таку щедрість провінціального уряду до ЕСКО не можна пояснити так вузько й примітивно, як це нещодавно зробила ана-бейська шахтарська газета «Мерітайм колл» («Приморський клич»), що наводила досить цікаві дані про кількість акцій ЕСКО в руках членів провінціального уряду і про деякі послуги (включаючи й грошові подарунки), які корпорація систематично робить членам знову ж таки провінціального уряду. Справа тут глибша. Коли всі провінції об'єднувалися в одну федерацію, делегація даної провінції скаржилась на свою велику заборгованість. І об'єднувальний конг-

рес ухвалив, по-перше, гарантувати провінції певну частину митних прибутків на покриття боргу, по-друге, залишити у володінні провінціального уряду надра і підприємства, що їх обслуговують,— з тією ж метою. Отже спродати тих підприємств уряд уже не може, бо це значило б, що провінція не потребує спеціального джерела прибутків; тоді провінцію позбавили б і митних прибутків, гарантованих їй за федеральною угодою. А це було б зовсім уже невигідно. Виникає питання — чому ж тоді провінціальний уряд сам не експлуатує своїх природних багатств і підприємств, що їх обслуговують? У минулому, очевидно, він справді був на це неспроможний — адже провінція вступила до федерації з досить великим боргом. Ну, а тепер... Тепер,— так мені пояснили люди компетентні,—урядовій консервативній партії зовсім невигідно у такій бунтарській провінції демонструвати на практиці переваги націоналізації індустрії: адже це тільки підсилює «червоних», які вже завелися, головню поміж шахтарів Куди краще, навпаки, доводити, яка то невигідна річ — націоналізація, скільки ж то вона збитків дає державі. Очевидно, в цьому зацікавлений і федеральний уряд: чи не через те так охоче допомагає він провінціальному кабінетові «підтримувати мир у промисловості» — і позиками, що течуть урядовим жолобком до вбирущих кишень ЕСКО, і солдатами федеральної армії?

Факт той, що захоче ЕСКО — працюють шахти й сталеливарні, не захоче — і завмирає промислове життя провінції, замикаються склади

й магазини, що теж належать тут переважно ЕСКО, а родини шахтарів та ливарників, шукаючи управи на всемогутнього «канітферштана» чи то в суді, чи у профспілці,— всюди натикаються на його агентів.

* * *

Проте дедалі все важче стає й самому «канітферштанові»—ЕСКО і його покровителіві—урядові «підтримувати мир у промисловості». Це чи не перша була провінція в федерації, де виникли робітничі організації, насамперед профспілки. В цьому полягає й негативна сторона справи, бо аж до останнього часу, наприклад, шахтарі розбиті були поміж кількох профспілок, які конкурували, а часто-густо й просто ворогували одна з одною. Бувало й таке, що страйкують робітники, приналежні до однієї якоїсь шахтарської спілки, а решта працює, фактично зриваючи тим страйк.

Найстаріша з профспілок — «Провінціальна асоціація робітників» побудована була за принципом анархо-синдикалістських організацій і намагалась об'єднати робітників усіх фахів у своїх лавах, проте ніколи не мала численного членства і до останнього часу залишилась обмеженою сектою. За нею виникла «Спілка об'єднаних шахтарів провінції», що гуртувала вже виключно гірників, але тільки в межах провінції; отже покладатись у боротьбі з підприємцями вона могла тільки на свої провінціальні сили. Трохи краще пішла справа, коли шахтарі

провінції налагодили організаційний зв'язок з усіма гірниками федерації, ввійшовши до складу «Федеральної спілки праці», та й це не розв'язувало питання, бо підприємці в разі потреби знаходили страйколомів у сусідніх країнах цього континенту або передавали туди свої замовлення. Стало питання про міжнародне об'єднання, бодай у межах континенту. Його розв'язали, утворивши в домініоні філії великої міцної спілки «Об'єднаних гірників континенту», що входила, природно, до «Континентальної федерації праці» — старої й потужної, але угодовської й продажної організації.

Я розумію, що цей сухий перелік може нагнати на вас нудоту. Значно краще й цікавіше було б простежити процеси поступового збудження класової солідарності робітництва провінції, показати на яскравих прикладах матеріалізацію цієї свідомості й активності у робітничих організаціях. Та це було б надто довго і не зовсім на тему. Отже обмежусь констатацією факту: всі перелічені профорганізації ще існують у провінції, проте тільки остання об'єднала у своїх лавах величезну більшість гірників, але навряд, щоб вони багато виграли від цього. Бо перебування в складі «Континентальної федерації праці» змушувало їх виконувати всі вимоги жовтих профспілкових бюрократів, які всі поспіль були на відкупі в підприємців і, звичайно, аж ніяк не бажали сваритися з можновладною ЕСКО.

Проте шахтарі почали з того, що зламали основне гасло «Континентальної федерації праці», — гасло аполітичності профруху. На чолі

філії спілки «Об'єднаних гірників континенту» в провінції стали комуністи. Їх не довелось імпортувати, і профспілкові бюрократи позбавлені були змоги натякати на «московських агентів» чи «неспокійних чужинців» — емігрантів. Керівники місцевих комуністичних організацій — поспіль шахтарі, шотландці й уродженці цієї провінції. І найвидатніший з них був войовитий Джек Мак-Тегін, «Дід Мак-Тегін», як його, сивого, подзюбленого катастрофами, виснаженого переслідуваннями й арештами, але не зломленого і по-юнацькому активного, називали шахтарі. Це він якраз, довідавшись про мій приїзд до Ана-Бею, поінформував мене про все те, що я тут уже сказав, та про більшість того, що я ще збираюся сказати.

* * *

Як він наважився прийти до мене, представника отієї самої «більшовицької Москви», не лякаючись, що йому закидатимуть «московське запроданство» (бо в цих закидах на адресу комуністів нема нічого специфічно-петлюрівського, вони характерні саме для запроданців капіталу, незалежно від його забарвлення національного чи географічного)? Вас повинно не менше цікавити, як це я, власне, наважився зустрітися з проводирем місцевої комуністичної організації, не побоюючись обвинувачень у втручанні до місцевих політичних справ? Так от, всі ці обвинувачення на мою й «Дідову» адресу відпадали саме через те, що старий Джек не тільки секретар провінціального комітету місце-

вої компартії та голова правління профспілки гірників Району 23; він також і редактор газети, органу обох цих організацій, уже згаданого «Приморського кличу». Отже, він прийшов до мене, до готелю, разом із представниками інших, буржуазних, газет, і свою інформацію про стан у провінції давав мені при них. Робилося це досить просто: ставилися мені питання у такій формі, що в них були вже відповіді на мої можливі запитання.

Наприклад:

— Скажіть, чи дає націоналізація природних багатств і промисловості в СРСР такі ж сумні наслідки, як і в нашій провінції, де...— і т. д.

Це було дотепно й цілком законно; тільки, звичайно, досить загально й сухо, як і мій переказ цієї інформації. Проте, очевидно, точно, бо коли буржуазні кореспонденти намагалися, в такий же спосіб будуючи свої запитання, полемізувати з «Дідом», то нічого посутнього з його інформації заперечити не змогли, а наприкінці, говорячи про вплив комуністів на профорганізацію шахтарів, навіть повинні були визнати одностайно, що «без комуністів Район 23 не був би Районом 23».

Щоправда, один додав до цього:

— Тільки невідомо, як довго «Континентальна федерація праці» терпітиме такий стан і такий район у своїх лавах. Згадайте-но маневр 1921 й репетицію 1923 років.

Оскільки він уже згадав про ті події, то повинні були свою думку з приводу їх висловити й інші присутні кореспонденти і представники преси, в тому числі й Джек Мак-Тегін. Отже

я маю змогу познайомити й вас — з маневром і репетицією: обидві події безпосередньо стосувалися сьогоднішнього стану речей.

* * *

Окремі сутички робітників з ЕСКО бували й раніш, та тільки 1921 року вони набрали справді масового й організованого характеру: то був рік, коли вийшла з підпілля, легалізувалась компартія домініону. На тому, що кореспондент назвав «маневром 1921 року», місцеві комуністичні організації перевіряли себе у масовій легальній роботі.

Перший іспит був не зовсім вдалий.

Справа була така. Європейські підприємства ЕСКО значно потерпіли від економічної кризи 1921 року, і корпорація вирішила, що найкраще надолужити свої європейські втрати на цих заокеанських джерелах зиску. Урядової субсидії на це не вистачало, отже ЕСКО вдалася до джерела, що з нього найлегше було доти черпати: до заробітку шахтарів. Наказом ЕСКО плату шахтарям у провінції знизили на 37⁰/₀.

— Може, то й був вияв опортунізму, що ми тоді не оголосили страйку,— казав Джек, похмуро закусуючи кінчики своїх довгих сивих вусів.— Може, й так. Але майте ж на увазі, що стан наш був надто важкий. У касі профспілки—ані пенні, а Континентальна федерація праці не тільки відмовила нам в допомозі, вона просто заборонила нам страйкувати. Ми були надто ще слабії, щоб вступати у бій на два фрон-

ти — з ЕСКО і з власним профспілковим центром. Тепер-то ми не вагалися б, але тоді... Тим паче, що був ще й третій фронт — усередині парторганізації. Там було тоді надто багато колишніх анархістів, знаєте, з ІРС¹.

Ну, вони й узяли гору...

Коротко сказати — Район 23 оголосив «страйк на роботі», щось ніби на кшталт «італійського страйку». За кілька тижнів видобуток вугілля знизився наполовину, а скільки зруйновано було приладів усяких з устаткування — точних цифр нема. І вперше за весь час ЕСКО поступилась і змушена була відновити попередню зарплату шахтарям. Сталось так, що якраз на той час заокеанське виробництво відіграло тимчасово важливу роль для корпорації, саме через те, що надто скоротились європейські ринки внаслідок кризи. Перша перемога дуже піднесла авторитет керівництва Району 23 і парторганізації, хоч остання, самокритично обміркувавши в ретроспекції свою тактику під час конфлікту 1921 року, визнала чимало своїх помилок. Перемогу парторганізація приписувала не тільки своєму керівництву, скільки вигідній для страйку кон'юктурі, що утворилася на той час в Європі. З цього зроблено висновок, що недосить об'єднання у межах навіть одного континенту, і Район 23 почав шукати шляхів зв'язку з Червоним Профінтерном. Але конфлікт 1921 року в цілому визнано тільки за маневр,

¹ Індустріальні Робітники Світу — профорганізація, що перебувала під впливом анархістів.

що може дати ясніше уявлення про стан сил обох супротивників, але не дає достатнього досвіду для дальшої боротьби.

* * *

Зовсім інакша була справа 1923 року. Тут уже ініціатива належала робітникам; коли мізерний заробіток із шахт, що працювали по кілька днів на місяць, надто загрозливо розійшовся з дорожнечою, яка все зростала, шахтарі зажадали підвищення зарплати і поліпшення загальних умов праці. ЕСКО не звикла до такого. Така ініціатива робітників стурбувала корпорацію і змусила її, не чекаючи дальшого розгортання подій, удатись до переконливих засобів впливу на шахтарів. За найпереконливіший засіб ця сталева корпорація вважала сталь багнетів та свинець куль. На прохання ЕСКО (прохання — звучить наївно: фактично ж, з наказу ЕСКО) федеральний уряд вислав до провінції достатню порцію того й другого. Щойно почали прибувати ешелони солдатів з кіньми та зброєю — на підприємствах ЕСКО почався страйк. Він охопив не тільки шахтарів, але й наземних робітників усіх фахів, що обслуговують шахти.

Перш за все це не сподобалось «Континентальній федерації праці»: вона, природно, була проти страйку. За непослух управа федерації відібрала в Району 23 чартер, тобто право на легальне існування. Далі почала діяти неписана, але цілком зрозуміла і не менш вигідна для

обох сторін угода — поміж «вождями» «Континентальної федерації праці» і їхніми хазяями, репрезентованими цього разу через поліцію та військо. Схема була аж надто проста, виконання її ще простіше.

— А, так цей район не має навіть чартера? Ну, значить, це нелегальна організація. Отже закон дає право негайно її ліквідувати належними заходами і перш за все ліквідувати її провідників.

Масові арешти комуністів—першого заарештували Джека Мак-Тегіна — не врятували стану для ЕСКО. Власне, ці арешти викликали на страйк тих, хто ще вагався. Не забувайте, це ж провінція з відповідними традиціями, незадоволеним населенням і... І до того ж усі вони шотландці, а ви ж знаєте, які уперті шотландці. Скоч¹, коли упреться, то лоба розіб'є, а не поступиться. Останні міркування, до речі, належать не мені. Та я думаю, що ми можемо пробачити Джекові оті ризики певного шотландського патріотизму. Адже цей патріотизм не заважав йому ненавидіти шотландців-поліцаїв.

Коротше сказавши, на підприємствах ЕСКО почалося щось на зразок генерального страйку. Коли представники корпорації відчули це, вони ухвалили, що не так то вже й вигідно припускати, щоб це «щось на зразок» перетворилося на справді зразковий генеральний страйк у даній галузі продукції. ЕСКО здалася. Зарплату підвищили. Інші вимоги частково задовольнили. Арештованих згодом звільнили. Нарешті

¹ Шотландець.

«Континентальна федерація праці» змушена була повернути Районові 23 його чартер.

Отже, 1923 року відбулася хоч і короткотривала, проте справжня репетиція генерального страйку. А я оце потрапив до Ана-Бею на справжню виставу, що її, хоч і з однією репетицією, проте готували робітники аж два роки. Я, тобто, потрапив сюди вже на самий генеральний страйк.

* * *

Як саме це трапилось і чого мені тут треба було в такий неспокійний час? Я вже давно обіцяв на це запитання відповісти, обіцянки треба ж, нарешті, виконувати, хоч би це й змушувало переривати надто повчальний виклад об'єктивних подій і втручати до справи свою незначну особу.

Сталось так, що одна з наших господарських організацій замовила в Європі, саме ЕСКО, певну — і чималу-таки — кількість тонн рейкового заліза. Мене це не мало б зовсім обходити. Та ЕСКО, прийнявши замовлення, раптом сповістила, що може виконати замовлення тільки на заокеанських своїх підприємствах, саме у цій провінції. Хоч це й не дуже влаштувало замовця, бо відтягало час прибуття рейок до СРСР, проте угоди з ЕСКО не зламали, тим більше, що корпорація не претендувала на якусь надвишку на фрахт з провінції до відповідного європейського порту. Єдине, на чому наполягала ЕСКО, це — щоб залізо приймали на місці, тобто на підприємствах провінції. Зго-

дом я довідався, що, погодившись на цю умову, ми тим самим сприяли збільшенню субсидій для ЕСКО від провінціального уряду: продавши нам залізо за європейською ціною, ЕСКО зажадала від уряду провінції виплати різниці поміж європейською і заокеанською ціною,— остання-бо значно вища.

І от я дістав доручення: забезпечити інспекторське приймання замовлення і самому особисто простежити за виконанням замовлення в цілому і, особливо, за навантаженням його. Довелось, отже, виїхати до провінції, тим паче, що окреме запрошення я дістав від заокеанської дирекції ЕСКО.

Це, власне, було необережно з боку ЕСКО—запрошувати чужоземного представника у такий тривожний час. Бо, доки я доїхав до Сіднея, на підприємствах ЕСКО виник новий конфлікт і тепер набрав таких гострих форм, що це неминуче повинно було відбитися й на стані нашого замовлення. Разом зі мною прибула урядова парламентська комісія, що мала взяти на себе посередництво у розв'язанні конфлікту, а трохи раніш у Галіфаксі вивантажилися з лінійного корабля два піші полки й кілька сотень кінної жандармерії. Ще з години на годину сподівались прибуття представника центральної управи «Континентальної федерації праці»,—ставлення її до конфлікту було відоме, і уповноважений їхав з єдиною метою—вияснити, якого саме характеру елементи переважають у конфлікті; коли це страйк, то «Континентальна федерація праці» категорично його забороняє. Справді, питання про характер конфлікту, власне

про класифікацію його — по суті порожньо-формальне питання — залишилося невияснене. Робітники запевняли, що то локаут підприємств; ЕСКО твердила, нібито страйк робітників. Я особисто дійшов висновку, що то фактичний страйк, який виник унаслідок фактичного локауту, — коли абстрагуватись (а це конче потрібно!) від юридичного й термінологічного лушпиння, якеросло на цьому соковитому овочі класової боротьби.

* * *

Локаут почався ще торік. Шахти працювали по кілька днів на місяць. На деяких час роботи коливався від трьох днів на тиждень до чотирьох днів на місяць. Ще інші шахти взагалі залишалися весь цей час на колодці. ЕСКО вважала, що це нормальна праця, бо вищі темпи тільки заважали б роботі інших, більш конкурентно спроможних підприємств корпорації. Про достатню конкурентоспроможність шахт провінції, коли не так далеко була Пенсільванія, — говорити не доводилося. А пенсільванські вугільні підприємства якраз з осені того року почали збивати ціну, і не в інтересах ЕСКО було на цьому суходолі вв'язуватися в небезпечну боротьбу в той час, як деякі з європейських ринків належали їй майже монополю. Отже, з точки зору ЕСКО, все було цілком нормальне.

Та, мабуть, хтось з двох був ненормальний — або ЕСКО, або шахтарі. Бо те, що здавалося одній стороні за нормальне, обурювало другу, і навпаки. Рацію мав, очевидно, Джек, коли у

своєму «Приморському кличі» дійшов висновку, що ненормальний самий лад, за якого до таких речей спричиняється. І вже поготів уважав він за ненормальні заробітки шахтарські. Справді, його цифри промовляли найпереконливіше. За тонну вугілля шахтар діставав 79 центів; здебільшого працювали робітники по двоє, тобто діставав кожний по $39\frac{1}{2}$ центів. Це вугілля шахтарі самі повинні були тягти мало не цілу милю. Важко було мені цьому йняти віри, але факт: інститут саночників, зовсім не відомий цілому цьому суходолові і давно вже забутий у Донбасі, існував по шахтах провінції. Пояснили це мені урядовці ЕСКО просто й цинічно: утримання коня чи мула під землею денно коштує дорожче, аніж утримання людини. А електрифікувати всі шахти... Ну, це мало б сенс, коли б корпорація збиралась поширити видобуток вугілля. Але найближчими роками це не передбачається. Проте отут, у Ана-Беї, при шахтах є дуже велика електростанція, збудована на вимогу провінціального парламенту і за допомогою провінціального уряду. Отже, може, колись електрифікуються й інші шахтні райони.

Уявіть собі, і ці заробітки (повертаюсь до цифр) здавались ЕСКО занадто високі. Коли знизилась ціна на вугілля, ЕСКО запропонувала робітникам знизити їхню плату на 10⁰/₀. Отут якраз і згадали шахтарі репетицію 1923 року і відповіли на це вимогою, — навпаки, підвищити зарплату на тих же 10⁰/₀. Вимога менше, ніж скромна. Але ЕСКО вона надто не сподобалась. І корпорація пустилася на досить — треба це визнати — ефективний засіб впливу

на непокірних шахтарів. ЕСКО припинила їм кредит по своїх «компанійських» крамницях. А інших крамниць у районі розташування шахт нема взагалі. Готівки в шахтарів, після такого темпу роботи шахт і після таких заробітків, нема тим паче. Іншими словами, шахтарів цим за-суджувано на голодну смерть.

І власне цей останній крок ЕСКО змусив робітників кинути працю. Найперші застрайкували шахтарі в Ана-Беї. Вийшли всі — навіть технічний персонал, без догляду якого мало б ущент зруйнуватися устаткування шахт. Страйкарі проте ухвалили на таку руйнацію піти тільки вже наостанку, — то мав бути їхній найпотужніший засіб вплинути на ЕСКО. Поки що вони ще приставили свою охорону до смоків, вентиляторів, навіть доглядали кріплення там, де воно загрожувало розвалитись. І попередили корпорацію, що знімуть ту охорону в разі, коли б корпорація не пішла на вимоги робітників.

Дещо інша була картина по сусідніх районах. Там ЕСКО не чекала, доки робітники кинуть працю, і, щойно почався страйк у Ана-Беї, закрила шахти по всіх районах. Тоді з солідарності з шахтарями застрайкували робітники сталеливарень. Але страйк металістів не входив у розрахунки ЕСКО. Це вона відчула, може, найгостріше. І з цього якраз приводу мені довелось розмовляти з місцевою управою ЕСКО, коли я прибув до провінції.

Стан мій був складний. Рейки були потрібні якнайскоріше, вже саме транспортування їх аж звідси до СРСР спричиняло зайве зволікання. Але й прийняти їх за такої ситуації від ЕСКО я не міг. Так я й заявив управі корпорації.

— Я не хочу і не маю права втручатись до ваших взаємин з робітниками ваших підприємств. Але за такої ситуації я позбавлений змоги виконати доручення, що його мені дали. Для мене ясно, що корпорація неспроможна виконати замовлення на призначений час, і про це я повинен буду сповістити замовців.

Моя заява не могла їх здивувати. Проте вони намагались удавати, ніби вона їх справді дивує.

— Чому саме? — перепитували вони. — Ми зобов'язались приставити вам певну кількість тонн рейкового заліза, й ви його одержите.

— Але мені відомо, що на ваших складах нема запасів, а підприємства ваші припинили працю. Я повинен буду сповістити про це замовців і порадити їм або відмовитися від замовлення, або зажадати додаткових гарантій.

— Містер консул надто багато на себе бере, — в'їдливо зауважив один з членів управи, сухий, гостроносий Келлі, — містер консул бере на себе надто багато і фактично таки втручається до наших внутрішніх справ. Коли для вас так важить скорше виконання замовлення, то чому б вам не звернутись до страйкарів із закликом повернутися до роботи, хоч би спеціально для того, щоб виконати замовлення вашої, як ви кажете, робітничої держави?

— Я міг би не відповідати на зауваження містера Келлі і попереджаю, що надалі не відповідатиму на запитання, поставлені в подібній образливій формі. Проте цього разу поясню містеру Келлі, що надто багато він на себе бере, повчаючи мене: всяке моє звертання до страйкарів справді було б втручанням до ваших внутрішніх справ. Не думаю, щоб у ваших інтересах було створювати подібний прецедент. Скажу напевно, що не маю найменшого бажання давати приводи до цього прецеденту.

Втрутився президент місцевої філії корпорації. Я знав, що цей солідний англієць повинен внести елемент заспокоєння до нашої розмови,— вона-бо загрожувала закінчитися скандалом. Адже він краще за інших знав, що це замовлення було спробне, і що коли ЕСКО виконає його задовільно, то матиме від нас значно більші нові замовлення. Я не помилився.

— Джентльмени,— закликав він, — розмова набирає неприємного характеру. Мій приятель Келлі даремно загострює питання. Не має приводів заздальгідь висловлювати свої сумніви і наш шановний гість,— кивнув він у мій бік.— Ми взяли на себе зобов'язання і виконаємо його точно в строк і точно за підписаною угодою. А щоб позбавитись потреби обговорювати додаткові вимоги, не зазначені в угоді, я пропоную вважати це не за засідання, лише за приватну розмову. Знімемо, так би мовити, булаву зі столу¹. Отже приватним чином я мо-

¹ Натяк на певний парламентський звичай: під час приватних нарад знімати з столу булаву, що править за символ імперської влади.

жу сповістити присутніх (хоч воно вже й так їм відомо), що сюди прибула запрошена нами парламентська комісія. Я певен, що робітники погодяться на її висновки й поради; щождо нас, то ми таку згоду дали вже, запрошуючи сюди ту комісію. Наостанку я тільки просив би всіх присутніх ласкаво не робити здобутком сторонніх осіб зміст сьгоднішніх наших розмов. Повторюю, суто приватних розмов.

* * *

Я, природно, не бажав би зв'язувати себе такою обіцянкою. Проте згоду свою дав, вирішивши негайно телеграфувати до замовців про стан речей. Одночасно я викликав телеграмою до себе Булгакова. А доки надійде відповідь, може й справді не слід нікому казати про нові умови, які я поставив корпорації. Однак про ці мої вимоги всі довідалися мимо моєї волі. В місцевій консервативній газеті з'явилась недвозначна замітка під недвозначним заголовком: «Більшовики втручаються до наших справ». Мені нічого наводити її цілком: там повторено мою заяву на «приватній» нараді управи ЕСКО і оцінено її точнісінько словами Келлі, навіть згадано, що я «надто багато на себе беру». Також нічого мені було дошукуватися автора цієї маленької, але досить сенсаційної замітки. Досить зазначити, що заходи директора місцевої управи ЕСКО звелися нанівець, і вже зранку вестибюль готелю сповнився журналістами. Серед них був і Джек Мак-Тегін.

Я відмовився дати інтерв'ю. Я обмежився заявою:

— Я вважаю, що це нижче за мою гідність відповідати на ганебні вихватки типів, які намагаються зривати торговельні взаємини поміж обома країнами. Не хочу давати ворогам нашої країни нових приводів до вихваток та безглузких обвинувачень, а наші друзі і без моїх пояснень зрозуміють нашу позицію в цій справі,— позицію, що диктується потребою поєднати політичні підвалини нашого ладу з нашою твердою засадою — не втручатись до внутрішніх справ країни, де мене акредитовано як консула.

Я помилився б, коли сказав би, що всіх репортерів розчарувала моя заява. Джек стиснув мені на прощання руку і сказав:

— Так, ми розуміємо й без пояснень. Дякую. До речі, ми погодилися пустити до роботи парламентську комісію, але ще не дали відповіді, чи погодимось і чи на всі її висновки. Тепер можна й це питання вважати за розв'язане.

Як сповістили вечірні газети, страйковий комітет відмовився взяти на себе зобов'язання заздалегідь прийняти майбутні висновки парламентської комісії. «Незважаючи на запевнення представника лейбористської партії, що комісія працюватиме цілком безсторонньо...» зазначали газети. «Саме через те ми й відмовляємося купувати kota в мішку, що, коли депутат робітничої партії згоден виявляти таку зразкову безсторонність у спорі його класу з класом, що мав би бути йому ворожим, ми побоюємося, що то буде жовтий кіт», так відповіли делегати страйкарів.

Треба віддати належне комісії,— вона справді виявила більшу безсторонність, ніж можна було на це сподіватися. Вона визнала, що робітництво підприємств ЕСКО перебуває у стані постійного голодування. Вона констатувала, що головну поживу шахтарів становлять гриби й корінці, збирані їхніми жінками й дітьми по лісах. Вона визнала, нарешті, що навантаження роботою підприємств ЕСКО не можна вважати за нормальне, що заробітки не забезпечують мінімуму існування («стандарт оф лівінг») робітникам, отже їм потрібна державна допомога.

Але — не була б вона безсторонньою парламентською комісією, коли б не було в неї цього для всіх угодовців обов'язкового «але» — визнала одночасно комісія, що ЕСКО «неспроможна підвищити робітникам плату і жвавіше провадити працю на своїх підприємствах, з огляду на труднощі збуту її продукції через скорочення ринків». Я трохи забіжу наперед, коли наведу ще один доказ безсторонності комісії. Вона справді порушила в федеральному парламенті питання про державну допомогу робітникам підприємств ЕСКО, та міністр праці відповів на це, що то стосується провінціальної влади і до компетенції федерального уряду не входить. Інша справа — військова допомога для ЕСКО: адже армія якраз і є в розпорядженні домініонного уряду, і суперечка про компетенцію тут була б ні до чого.

Таке ставлення уряду обурило навіть членів парламентської комісії, надто ж депутата робіт-

ничої партії. Це, власне, він перший виступив у пресі із закликом допомогти робітникам провінції,— він не наважився написати «страйкарям». Так утворився громадський комітет допомоги страйкарям та їхнім родинам, і той-таки робітничий депутат висунув на голову комітету кандидатуру представника «Континентальної федерації праці», що прибув до цього домініону й провінції, щоб на місці познайомитися з деталями конфлікту поміж робітниками і ЕСКО. Цього представника, Леслі, мовляв, ніхто не візьме на підозру, ніби він хоче допомогти робітникам виграти страйк, бо всі ж знають, що федерація і він особисто — проти страйку. Отже, можна сподіватися, що й поміркованіші за Район 23 профорганізації підтримають матеріально страйкарів. Крім того, всім відомо, який з Леслі добрий християнин, значить, можна сподіватися, що й заможніші філантропи дещо зроблять для родин робітників, просто з гуманістичного й християнського почуття. Такі міркування депутата угодовської партії були цілком природні, і мене вони не здивували. Зате дивною мені натомість здалася позиція «Приморського кличу»: там з'явилася стаття, де висловлювалося згоду на такий склад громадського комітету. «Ми не можемо відкидати матеріальної допомоги, хоч звідки б вона надходила, бо наші діти голодують. І ми сподіваємося, що хоч цим прислужиться «Континентальна федерація праці» робітничій справі, ба, навіть схильні бачити елементи зміни позиції Федерації у факті участі її представника Леслі в справі матеріальної підтримки страйкарів. Бо хоч і цього разу Федерація була

проти оголошення страйку, проте вже нема з її боку спроб забрати чартер у Району 23. Значить, вона дечого навчилася, і головування Леслі в громадському комітеті — це певний вияв каяття Федерації за її попередню, шкідливу для пролетарської справи позицію».

* * *

Я був певний, що Джек Мак-Тегін не міг такого написати — надто добре він знав Федерацію, щоб плекати якісь ілюзії. Виявилось, що справді він цього написати не міг. Вже через те, що його було заарештовано, а в редакції його заступив один з колишніх анархо-синдикалістів. Я подумав тоді, що важко б і вигадати крашу ілюстрацію до незбитної тези про спільне соціальне коріння всякого дрібнобуржуазного опортунізму, від реформізму до анархізму включно. Та це не міняло факту: Леслі опинився на чолі громадського комітету допомоги голодним робітникам провінції і їхнім родинам... Взагалі — справи ускладнювалися. Після провалу парламентської комісії стало зовсім очевидно, що управа ЕСКО викличе страйколомів. Уже кружляли чутки, що до провінції виїхало кілька тисяч «ганменів» — по-нашому це будуть просто наймані бандити — та «скебів». Останнього слова я не взявся б перекласти, бо страйколом тут не підійде: слово «скеб» має якесь особливо образливе, гидке й брудне значення і не перекладається на інші мови. Може тому, що ніде більше в світі нема такого підлога типу

страйколома-шпика й бандита одночасно, — як на цьому суходолі. Страйкарі і собі готувалися до зустрічі скебів. Страйковий комітет ухвалив, щойно прибудуть скеби, зняти свою охорону з небезпечного устаткування шахт.

Ускладнювався і мій стан. Коли нарешті прибув «Дні Турбіних», і я зв'язався з замовцями рейкового заліза, то об'єктивно це тільки зв'язало мені руки. Бо відповідь зводилася ось до чого. Мою позицію визнано за цілковито правильну, але в угоді з центральною управою ЕСКО не було відповідного пункту про додаткові гарантії, отже юридичний наш стан невигідний, і доводити до судового процесу в жодному разі не слід.

Юрисконсульти нашої сторони шукають виходу з цього стану і сподіваються, що знайдуть його — адже ЕСКО надто зацікавлена в наших дальших замовленнях. Тож поки що мені пропонується не робити остаточних заяв, не брати на себе зобов'язань і взагалі краще виїхати з провінції: очевидно, страйк загострюється, і моя присутність у районі подій може дати привід до якоїсь провокації.

Легко сказати — виїхати, коли провокація вже почалася, коли Келлі і його прихильники вже почали проти мене наступ у пресі. І треба їм віддати належне — вони цього разу виявили більше хитрощів, ніж попереднього. Нова замітка в консервативній газеті вже не обвинувачувала мене у втручанні до конфлікту на боці страйкарів. Ні, вона обмежувалась повідомленням, що я зажадав від ЕСКО негайно виконати замовлення, і робила з цього висновки: «Чи не

такою вимогою представника більшовицького уряду пояснюються чутки про заходи ЕСКО якнайскоріше забезпечити свої підприємства новими робочими руками замість страйкарів? І чи не радянським більшовикам мають подякувати наші доморослі комуністи за припровадження до провінції, висловлюючись їхньою ж вульгарною мовою, скебів? Коли б справа стояла інакше, то хай би містер консул СРСР погодився відкласти терміни виконання замовлення до кінця конфлікту».

Так, цей удар розраховано вдало. Але не тупиця Келлі таке вигадав. Тут видно було руку когось розумнішого, хто краще знав психологію цього заокеанського робітництва і вмів грати на ній. Безперечно, Леслі мав достатній досвід у такому шахрайстві,— адже він багато років перебував у складі профспілкової бюрократії з «Континентальної федерації праці». Легко сказати — виїхати, а як тут виїдеш за такої ситуації...

* * *

Проте треба виконувати директиву, і я з важким почуттям збирався вже до поїзда, коли надійшла друга телеграма. Вона відразу змінила ситуацію і піднесла мій настрій, хоч і вона по суті усувала мене від будь-якої, навіть пасивної, участі в поборюванні ворожої кампанії. Ця нова телеграма попереджала мене, що ЦК Все-союзної спілки гірників, довідавшись з преси про важкий стан страйкарів у провінції, переказує їм на допомогу п'ять тисяч доларів.

Робиться це цілком одверто й легально, з метою підкреслити симпатії робітництва СРСР до заокеанських братів. Отже мені ще раз пропонується негайно виїхати з провінції і жодною мірою не втручатися до справи передання цих грошей, щоб уникнути обвинувачень на адресу нашого уряду, нібито він, а не профспілки допомагає страйкарям у чужій країні.

Після цієї телеграми легше було їхати. Допомога наших гірників місцевим страйкарям повинна була розбити всі провокаційні заходи всіх Келлі та Леслі. Ця допомога повинна була показати, що, хоч наш уряд позбавлений змоги будь-якою мірою висловлювати своє ставлення до місцевих подій, зате наше робітництво, яке той уряд обрало, зовсім не байдуже до стану й долі своїх заокеанських братів. Кращої відповіді на кампанію буржуазної преси годі було й уявити собі... За умовою, що ця відповідь стане відома робітникам, що страйкарі її одержать!

От тобі й маєш! Про це я якраз і не подумав. Адже гроші наших гірників адресовано громадському комітетові допомоги — то була фатальна помилка: треба було їх адресувати просто страйковому комітетові, бо ясно, як статут Континентальної федерації праці, що Леслі в жодному разі цієї допомоги не прийме. Мало того, він замовчить самий факт допомоги. Звичайно, на довгий час йому цього зробити не пощастить, бо наші гірники, не діставши потвердження про те, що страйкарі одержали гроші, не мовчатимуть. Так само не мовчатимуть вони, якщо громадський комітет поверне їм гроші. Але, коли

Леслі пощастить зволікати час аж до прибуття скебів, провокація його може дати певний ефект, хоч би у вигляді якоїсь — хай дуже нечисленної — демонстрації несвідомих елементів посеред робітників проти СРСР. Цього ніяк припустити не можна. Але яких заходів ми можемо вжити? Не мені ж самому справді сповіщати в пресі про цю допомогу наших гірників, це ж абсолютно неможлива річ!

— Ні,— з таємничим виглядом вставив Булгаков, — у мене є думка. Це може зробити... Майк.

— Майк?! А хіба він тут?

— Так. Сьогодні прибув із Монцезаро. Домініонний ЦК відрядив його сюди як нового редактора «Приморського кличу», — адже Джека Мак-Тегіна ув'язнили.

— Але ж звідки Майк довідається про цю справу—ви подумали? Ми з ним тут у кожному разі бачитись не повинні. Ви ж розумієте, що взагалі наше знайомство, навіть у Монцезаро, обмежується тим, що ми його запрошуємо на наші офіційні вечірки. Інакше й не може бути. Коли б ми з ним тут хоч на мить зустрілись, а після того він сповістив би у пресі про допомогу наших гірників страйкарям, то це справді додало б приводів до кампанії проти нас, бо виникло б таке природне питання, що виникає, як бачите, й у мене: звідки ж Майк міг би довідатися про це?

— Кому ж іще знати про такі справи, як не почесному робкорові органу ЦК Всесоюзної спілки гірників «Горнорабочий»? Крім того, може, йому й не доведеться першому сповіщати про

це у своїй газеті, може, він знайде спосіб таки змусити Леслі прийняти гроші і оголосити про це у всій пресі. На мою думку...

— Досить. Ваше пояснення, звідки Майк міг довідатись про ухвалу нашої спілки гірників ще раніш, ніж ця ухвала буде реалізована, цілком мене задовольняє. А більше мене нічого не цікавить. Їдьмо, бо спізнаємося на поїзд. Дивіться, вже поночі.

* * *

За два дні я прочитав у монцезарських газетах про величезні демонстрації страйкарів та металістів у провінції з гаслом: «Віддячимо радянським товаришам за їхню допомогу в нашому страйкові». Далі сповіщалося, що робітники в порту зустріли градом каміння пароплави із скебами і не дали останнім вийти на берег. Ще далі газети обурювалися з того, що страйкарі зняли охорону з небезпечних місць на шахтах, і що через це зруйновано багато цінного устаткування, а ЕСКО зазнала колосальних втрат. Нарешті, обурення газет дійшло краю, коли їм довелося подати звістки про бій страйкарів з поліцією в Ана-Беї. І я, читаючи, як страйкарі розсіяли загін пішої поліції і постягали з коней та побили кінну жандармерію, навіть не відчував досади, коли дійшов до тих рядків, де сповіщалося, що страйкарі покидали забрану в поліцаїв зброю й розбіглися, щойно проти них вийшли військові частини. Я тоді думав, що ця провінція мабуть справді де в чому подібна до

Фінляндії — саме до Фінляндії часів 1905 року. А це не така-то вже й дрібниця для країни, що не знала ще свого п'ятого року. Ледве дочекався я кінця другого тижня, коли стало відомо, що страйк у провінції виграно. Не тільки ЕСКО згодилася підвищити зарплату, ба, навіть провінціальний уряд звільнив більшість арештованих. Він, цей уряд, взагалі у своїй робітничій політиці додержував тієї засади, що не варто передчасно викликати вовка з лісу. Тим паче, коли той вовк так недвозначно показує свої зуби.

Може, найцікавіше в цій історії є те, що в ній не було переможених. ЕСКО спізнилася з виконанням нашого замовлення і заплатила солідну «неустойку», але нова субсидія від провінціального уряду на відновлення зруйнованого під час страйку устаткування принаймні в півтора раза покрила всі втрати корпорації. Устаткування ж ще довго залишалося невідновлене, і це давало привід ЕСКО і надалі не розгортати роботи на підприємствах у провінції, а робітництву тих підприємств — готуватися до нових боїв.

* * *

Коли ж я, нарешті, довідався (а було це досить пізно), яким чином Майк і його товариші змусили Леслі без заперечень прийняти допомогу для страйкарів від радянських гірників і сповістити про це пресу, — я просто чудувався з того, як нехитро все це зроблено.

А сталося воно так. До Леслі пізно увечері прийшов посланець і, простягнувши пакет із знайомими йому ініціалами, сказав:

— Містер Келлі просив прийняти це від нього, перерахувати і передати через мене розписку.

Леслі розкрив пакет, знайшов там тисячу доларів, здивувався, що Келлі потурбувався прислати готівку, а не чек, і написав квиток такого змісту:

«Одержано від заступника директора ЕСКО м-ра Генрі Келлі 1000 (тисячу) доларів.

Ендрю Леслі» (дата і т. д.).

Другого ранку до Леслі прийшов Майк. В його руках була фотостатична копія цієї розписки. Показавши її Леслі, Майк сказав:

— Оригінал у надійних руках. Коли ви спробуєте викликати поліцію чи взагалі робити дурачі, то він з'явиться у пресі разом з докладним повідомленням, за що саме директор підприємств, на яких страйкують робітники, платить такі гроші представникові профспілкового об'єднання.

Леслі трохи подумав і відповів:

— Даремно ви мене лякаєте. Не боюсь я вашої преси, бо ці гроші я прийняв від Келлі цілком законно, як допомогу для страйкарів.

— І ви думаєте, що хтось цьому поїме віри? Нарешті, коли б знайшлися такі диваки, то невже ви визнаєте за можливе брати гроші навіть для страйкарів від власників підприємств, де відбувається страйк?

— Чому ж ні, — наполягав на своєму Леслі, — адже дав принц Уельський таку ж суму

на користь англійських страйкарів. До того ж мій принцип збирати фонди для робітників провінції та їхніх родин незалежно від того, звідки ті гроші надходять.

— Тоді вам доведеться прийняти й гроші, що їх надіслали радянські гірники на допомогу страйкарям. І не тільки прийняти, але й оголосити про це в пресі, — адже була ухвала громадського комітету регулярно друкувати грошові звіти в пресі. От хай це й буде ваш перший звіт, — закінчив дискусію Майк.

Леслі більше не заперечував. Він навіть справді віддав оту тисячу доларів на страйковий фонд і тільки застеріг собі право зазначити їх у пресі як пожертву невідомого, не згадуючи ймення Келлі: «Мабуть, йому це буде не дуже приємно», пояснював Леслі так, ніби Майк справді міг йому вірити. Кінець кінцем, свою кар'єру профспілкового бюрократа Леслі цінував дорожче за тисячу доларів.

І мабуть, через те він мало не на другий день виїхав із страйкової зони, передавши свої функції заступникові голови.

* * *

— Це все не зовсім ясно, Майк. Чому ви послали готівку, а не чек?

— Що ж тут неясного? Адже на чекові мав би бути підпис, а Леслі напевно знав руку Келлі.

— А де ви взяли оту тисячу доларів?

— Це питання природніше. Знаєте, то був великий ризик, і коли я закладав машини й

майно «Приморського кличу», то здорово по-
боювався: а що як до вечора Леслі не піддасть-
ся? Адже тоді ми не зможемо видати чергового
номера газети.

— Нарешті, звідки у вас знайшовся конверт
з ініціалами Келлі?

— Тут нам допоміг прибиральник готелю, де
спинився Леслі. Він, той необережний приби-
ральник, мав нерозважну звичку просто вики-
дати на смітник конверти від листів, які одер-
жував Леслі, замість того, щоб ті конверти па-
лити в печі. А підчистити й підклеїти конверт—
справа однієї хвилини.

* * *

Не думайте тільки, що то я особисто мав та-
кий діалог з Майком. Мені з ним на такі теми
розмовляти аж ніяк не личило. Навіть коли ці
теми дуже мене цікавили.

Ї

ІСТОРІЯ З КАМІНЦЕМ

хала цариця Катерина південними українськими степами. Виринали на обрії принадними оазами барвисті села, пашіло статечним добробутом, масним безжурним достатком від сонячнобілих, свіжо-вибілених хат, вишневих садків з неминучими рожами й жовтопалим соняшником, від обсаджених високими задуманими тополями левад, від вітряків, що спостережливо застигли у задушливій спеці безвітряного півдня.

Час від часу до цариці схилявся Грицько Нечоса — «светлейший князь Потемкин-Тавричеський» — і звертав її увагу на якесь нове село, що повільно спливало на далекому виднокрузі, щойно зникало попереднє. Таємницею залишалося, чому Катерина не висловлювала бажання відвідати якесь таке село чи хоч наблизитись до нього. Мабуть, маршрут визначав сам «светлейший», з таким розрахунком, щоб не лишалося часу на «позапланові» зупинки в дорозі. Цариця була захоплена, і тільки до нащадків дійшли оповідання про спритного її наперсника та його «потьомкінські села».

Але ось шлях лежить через справжнє село, що його будували не найняті «светлейшим» декоратори. Там уже заздалегідь чатував загін гренадерів, і квартирмейстери, відряджені князем, подбали, щоб усе було гаразд і сподобалося цариці. Тріумфальна арка височіла серед майдану, піп у повному облаченні стояв із причтом на порозі церкви, староста з бляхою йшов попереду гурту «благоденствующих підданців», причепурених у найновіші свитки, вишивані сорочки, запаски, віночки.

Хоч іще рано було обідати, та не могла ж цариця не спинитись, щоб прийняти від «щасливих малоросіян» хліб-сіль та «захоплені вислови вірнопідданчих почуттів». По закінченні всіх церемоній, надто одноманітних і подібних до зустрічей у попередніх селах, щоб дуже захопити царицю, — настала хвилина мовчанки, і дотепна володарка «Великия, и Малыя, и Белья» сама знайшла спосіб заповнити цю порожню хвилину.

— Що це ти їси? — ласкаво звернулася добра цариця до маленької дівчинки, що, протискавшись якомсь попід ногами старших, зовсім близько підійшла до карети (не щодня доводиться бачити справжню царицю!) і широко витріщивши оченята на царську валку, щось зосереджено жувала.

— Хліб, — відповіла мала, мабуть, не відчуваючи урочистості моменту і щастя, яке випало на її долю.

Цариця поморщилася. Справді, дівчинка їла хліб. Тільки хліб. Самий чорний хліб — не вареники з сиром у сметані, не галушки й не пам-

пушки в салі. На дівчинці не було віночка. Спідничка на ній була подерта, сорочка брудна.

Цариця ще раз поморщилася: їй це не сподобалося, і вона поспішно сіла в карету. Царська валка рушила.

Тільки, на ледве помітний наказ — самими очима — «светлейшого», залишився один з поручників гвардії.

Історія захвала від нас подробиці його розмови з старостою і кількість канчуків, що впали на спину старости й дівчининого батька. А може, дівчинка була сирота, і канчуків довелось скуштувати їй самій. Повторюємо, деталі до нас не дійшли.

Але, коли за два тижні цариця поверталася тим-таки шляхом і знов зупинилася в тому-таки селі, коло її карети опинилася та сама дівчинка і, дивлячись переляканими оченятами на Катерину, пролепетала:

— З маслом!

Цариця задоволено помітила, що на дівчинці нове багате вбрання і що їсть вона білий хліб, і справді з маслом. Довго ще реготалася в дорозі Катерина, згадуючи «волячу тугодумність» своїх підданців — малоросіян.

* * *

Цю історію ми чули, коли блукали степовими селами під час мамонтовського рейду на південній Україні. Ми з червоними козаками прикривали відступ піхоти від денікінської навали і, спинившись у цьому селі, поцікавились, чому назва його Царичанка-Маслівка.

І в цій же Царичанці-Маслівці, через десять літ, трапилась мені зовсім з іншими людьми і зовсім на іншому ґрунті, зовсім відмінна історія — історія з камінцем.

Власне, камінчик був такий маленький, що не варто б, як то кажуть, за нього й згадувати. Але коли людина носить «про всяк випадок» велику каменяку за пазухою, то досить просвітити в повітрі й такому мініатюрному камінчику, мало не піщинці, щоб каменяка з-за пазухи недвозначно виглянула.

Ви не розумієте, до чого ці алегорії, запозичені з народної мудрості? Факт, факт. Переходжу до суті справи.

* * *

Прекрасний це порядок — щодва роки давати працівникам закордонних органів змогу відпочивати в СРСР. Два роки — це максимум того, що можна безвизно прожити за кордоном. Надто ж, коли знаєш, що за тих два роки не пізнаєш своєї країни і блукатимеш, остовпілий і піднесений, поміж нових споруд, риштовань, плутатимешся в нових вулицях, яких ще нема на плані столиці, у нових містах, ще не нанесених на карту, розчинюватимешся в гармонійному гаморі, організованій метушні нашого сонячного будівництва. Готуєшся заздалегідь, намагаєшся все згадати з газет, уявити собі всі деталі з ілюстрацій. А прибудеш — і переконуєшся, що неможливо уявити собі, не бачивши, те, що не мало собі прикладів у минулому, не має зразків у сучасності.

Кордон. Хіба може відчутти кордон підданець першої-ліпшої країни, скажімо, англійський робітник, що їздив на заробітки до Америки, і, повернувшись з далекої чужини, потрапив до нерідної батьківщини? Ну, що з того, що неозорий океан закинув у два різні краї світу обидва суходоли?

А тут Збруч—вузький рівчачок, що на дні його ледве дзюркоче мирна й ледача водичка,— відсікає два світи, ні в чому не схожі, у всьому (всьому!) протилежні. І важко стриматись (та чи треба ж стримуватися?), щоб, трохи ніяковіючи за свою сентиментальність, не стиснути руки першому нашому прикордонникові в зеленій фуражці, першому радянському залізничникові.

Та й на своїй батьківщині — хай вона буде незрівнянна й неповторна! — на кожного можуть чекати дрібні неприємні несподіванки, які легко приймаєш, радий і вдячний, що ти все-таки вдома. Тож я мало сперечався, коли мені оповістили, що відпочити мені цього разу не доведеться; кінець кінцем, ніхто не винен, що дипломатичного агента в одному з великих міст України довелось у негайній справі відрядити за кордон, а я в той час з'явився на обрії наркомату. По суті це не було й неприємністю для мене. Я волів би з ним взагалі поміняти місцями.

Поки що проте мовилось тільки про двомісячну заміну, і я взявся за роботу. Зрештою її було не так уже й багато: у місті перебувало постійно чотири консульства, а на той час (літо ж!) двоє консулів виїхало у відпустку,

решта ж двоє нудились, чекаючи своєї черги. Тож я не нарікав, коли приїзд делегації радника Славутовича мав додати мені роботи й клопоту.

* * *

Делегація — це, може, звучить надто пишно. Приїхало, власно, двоє: радник місії однієї з країн, з якою ми були колись у стані війни, а тепер перебували в нормальних дипломатичних взаєминах, пан Славутович, і з ним секретар. Війна залишила по степах України чимало безіменних горбів — братських могил, де поряд червоних бійців і жертв численних інтервенцій дотлівали кістки солдатів інтервенціоністських армій. То були не єдині сліди громадянської війни, і упорядкування їх правило, очевидно, не за єдину мету подорожі пана радника з секретарем, та це була офіційна мета. А дипломатичні звичаї вимагають, щоб обидві сторони визнавали офіційну мету за основну. Ми розуміли, що, крім усього іншого, місії треба хоч якою-будь акцією виправдувати своє перебування в нашій країні, раз переговори про торговельну угоду так безнадійно (здавалось тоді) затяглися — не з нашої провини. Могили, так могили. І хоч для переговорів це звучало трохи символічно, наркомат відразу дав свою згоду на поїздку пана радника з секретарем, доручивши мені на місці порозумітися з делегацією про деталі.

Ці деталі теж дещо важили. Деякі з них, коли їх заздалегідь не передбачити і не нейтралізувати, могли б образити почуття довоколишніх

робітників і селян, які так ще недавно боролись проти інтервентів або мали братів і синів у тих-таки братських могилах. Здається, все це ми передбачили під час кількох спільних засідань. Делегація мала на думці вивезти на батьківщину тільки прах офіцерів. А що портів країна, репрезентована паном радником, не мала, то відпало навіть питання про гарматний салют і припущення прапорів. Проте я волів особисто відвідати кілька пунктів, де найдовше гадала перебувати делегація.

Таким саме чином я потрапив до нового районного центру — Царичанки-Маслівки — другого дня по прибутті туди делегації.

* * *

Приїхавши, я мав рахуватися з фактом — районне керівництво запросило пана радника з секретарем на з'їзд Рад — і пан радник дав свою згоду. Щоправда, з'їзд був чималою подією в житті району. До того часу Царичанка-Маслівка входила в приміську смугу великого міста, а оце її виділили в окремий район, і з'їзд Рад мав бути перший. Нічого дивного, що районне керівництво намагалося якнайпомпезніше той з'їзд влаштувати — аж до «закордонних делегацій» включно. У залі нововідкритого районного селянського будинку, де мав відбуватися з'їзд, навіть улаштували щось на зразок дипломатичної ложі.

Я пішов одразу саме до тієї зали, щоб переконатися, що все буде гаразд підготовано до відвідин таких високих гостей. Нічого, як на

районний масштаб — так я переконався, — все було ніби справді гаразд.

Але гості чомусь не з'являлись. Спинилися вони в колишній поміщицькій садибі, в якій тепер розташувався невеличкий радгосп. І хоч до містечка звідти було два-три кілометри, та кращого приміщення довкола не знайти б.

Час було починати з'їзд. Делегати виявляли свою нетерплячку оплесками, а дехто й погукував уже «Пора!» Чужоземців усе не було. Вже телефонували до них через контору радгоспу, — звідти з годину тому відповіли, що пан радник з секретарем виїхали своїм фіатом до містечка, — невже вони аж цілу годину їдуть отих два-три кілометри і ніяк не можуть доїхати? Може б когось послати назустріч?

Ні, в цьому нема потреби. Черговий міліціонер, прийшовши до кімнати організаційної комісії, сповіщає, що, на його подив, тільки-но заїхавши до містечка, радникове авто круто повернуло в напрямку шосе, що вело до міста, де перебувало дипломатичне агентство. Отак-о, без попередження. Що в них могло трапитися? Я починав уже турбуватись.

Проте починаймо з'їзд. Це ж буде для мене перший радянський з'їзд за два роки!

* * *

Не довелось мені добути й до половини засідання, як покликали мене до телефону. Дзвонив мій секретар.

«Вам треба негайно повертатись, з делегацією трапилася серйозна неприємність. Конкретно? Телефонем незручно».

І мені нічого не залишалось, як і самому сісти в машину і погнати до міста. Хай йому що! Ця історія заважала мені ще й ще раз пильно вивчати незнайомий мені краєвид. Він став справді незнайомий, хоч до цих південноукраїнських степів я звик ще змалку. Та за два роки відсутності вони переродилися. Поети полюбили порівнювати їх з плахтами — на мене ж вони завжди справляли враження вбогої міщанської ковдри, безглуздо зліпленої з різнокольорових клаптиків дешевої матерії. Тепер це були суцільні масиви — широкі сувої розкішних тканин, щедро розгорнені ген аж до далеких обріїв. Зникають у моїй країні злиденні клаптики смужок-ланів, що за них віками чіплялись, міряючи їх шнурами, напівздичавілі від безнадійної гонитви за зиском «господарі», як зникають безглузді своєю гуркотливою порожнечою пороги, що намагались перетяти шляхи до моря кораблям з дарами цих неозорих масивів, невичерпних надр, негамовних фабрик. Я думав про те, що вперше, мабуть, у моїй країні людина, поборюючи простори, не звужує, а поширює їх. І тільки в ній, моїй країні, можливий цей процес завоювання, який не поневолює, а звільняє.

* * *

— Ну-ну, товаришу секретар, ви надто вже, здається, багато цьому надаєте значення. Розкажіть-но знову докладно і по порядку, що воно там трапилось з паном радником та його секретарем.

— Отже, знову. Прибіг до мене секретар делегації, страшенно обурений, і розказав, приблизно, таке. Коли вони їхали на з'їзд Рад, хтось кинув камінцем в автомобіль і потрапив секретареві в лице. Він скрикнув — дуже боліло — і хотів погнатись за хлопцем років одинадцяти, що, як йому здавалось, кинув того камінця. Потім хотів звернутись до міліціонера. Але вирішили вони, кінець кінцем, з паном радником повернутись до міста і перервати роботу делегації на знак протесту проти такого брутального з ними поводження. Він бажав бачити вас особисто, щоб передати протест, але не застав. І от уже є нота від пана радника.

— Нота, нота! З цього вам слід було почати. Дайте мені з нею ознайомитись.

От вона, ця нота, — наводжу її майже повністю.

«Такого-от дня, години, хвилин... коли я, радник посольства першого класу і глава делегації в справах... разом з секретарем першого рангу паном... їхали на з'їзд Рад Царичансько-Маслівського району, куди нас запрошено місцевою владою, на такому-то місці... невідомими нам злочинцями з великою силою пущено якесь невідоме нам знаряддя, якийсь чорний блискучий округлий предмет, що боляче уразив у ліву щоку секретаря першого рангу пана...

Про що повідомляючи пана дипломатичного агента, рішуче протестую проти того, що відповідні урядові органи не могли забезпечити нашої дипломатичної недоторканості, і вимагаю вжити рішучих заходів, а до одержання задовільної відповіді на мій протест, як і до позитив-

них наслідків від згаданих вище заходів, — делегація змушена припинити свою роботу, про що повідомлено нашу місію в Москві».

— Я думаю, вам слід особисто поїхати до пана радника і висловити йому свої пробачення й жаль... — промовив, щоправда несміливо, секретар.

— А я цього аж ніяк не думаю, товаришу секретар. Аж ніяк. Адже все це ламаного шеляга не варте. Якийсь хлопчисько, очевидно, запустив камінчиком у машину, а пан радник намагається з цього створити дипломатичний конфлікт! Закінчення ж ноти мене навіть тішить. Боюсь, що пан радник не враховує ситуації, що утворилася в переговорах про торговельну угоду. Я певен, що посол таки ще дасть йому перцю за таку ноту, бо за нинішньої ситуації брати на себе ініціативу в розірванні переговорів — аж ніяк для них не вигідно. Знов кажу, я й не подумаю іти до пана радника, досить буде з нього телефонної розмови.

* * *

Я був увічливий, але в міру стриманий.

— Алло. Пане раднику! Дозвольте мені вашим посередництвом передати моє співчуття панові секретареві в тій дрібній неприємності, що з ним ото трапилася. Але, оскільки камінчик кинула якась пустотлива дитина...

— За дитину я вперше чую. Не знаю, звідки ця версія, — досить нечемно перервав мене пан радник.

— Ця версія походить від самого потерпілого. Секретар пана радника переказав її моєму секретареві.

— Та-ак? (у голосі явне розчарування). Дивно, що секретар мені, наприклад, нічого не казав про дитину... (я відчув, що зіпсував кар'єру секретареві пана радника, та не мав наміру сушити собі цим голову). Але ж, як собі хочете, мене це незмірно обурює... Щоб у районному центрі... На центральній вулиці... Де стоїть міліція... В моїй країні нічого подібного не могло б трапитись...

Тут уже я перервав, може, і надто гостро, та не міг же я справді не обуритися з такої заяви.

— Радив би панові радникові не наводити аналогії з тим, що трапляється часом на вулицях європейських країн з представниками СРСР. Такі аналогії були б не на користь пана радника і заходів, що їх вживає уряд пана радника для охорони недоторканості акредитованих при ньому дипломатичних представників. Бажаю панові радникові всього найкращого.

І я повісив трубку.

Гаразд же! Пан радник таки хоче роздмухати кадило? Ну, що ж! Тим гірше для нього. Але я вважав його за розумнішого.

— Бачите, товаришу секретар, як не можна покладатись на зовнішнє враження? А тепер викликайте начальника каррозшуку.

* * *

Розмова з начальником карного розшуку була коротка.

— Тов. Барановський, — казав я йому, —

хлопчика треба знайти, конче того самого, який запустив камінчиком. Розумієте, не одного з тих, що кидали камінчиками, а конче того самого.

— Єсть! — Барановський розумів з півслова. — Буде. Але мені слід би розпитати самого потерпілого, та й свідка, тобто пана радника Славутовича. Тоді все забезпечиться.

— Гаразд, мій секретар подзвонить до делегації, якщо там згодяться відповісти на ваші особисті запитання... Отже починайте.

Я думав, що, образившись на гострий тон моєї телефонної розмови, пан радник відмовиться прийняти начальника каррозшуку. Вийшло навпаки. Згоду телефоном дано негайно ж. І аж коли т. Барановський розповів подробиці свого візиту, я зрозумів, що саме такий шлях обрав пан радник, щоб помститися мені за гострі вислови.

А подробиці були такі.

Барановський прийшов до консульства, де містилася й делегація, точно в призначений час. Але дзвонити й стукати йому довелося принаймні з півгодини. Йому, очевидно, вперто не хотіли відмикати.

— Чого ж ви не пішли додому?

— Який же з мене був би тоді начкаррозшуку? Вже як я поклав чогось домогтися, так доможусь. Але слухайте далі.

Коли Барановського, нарешті, впустили, консульство являло з себе озброєний аж по-нікуди табір. На сходах, у коридорі, у вітальні вартою розташувалися співробітники консульства з револьверами в руках. Пан радник, коли розмов-

ляв з ним, час від часу судорожно хапався за кишеню, де мав бути, очевидно, револьвер.

Ясно — все було інсценізовано так, ніби пан радник врятувався від замаху і оце сподівався нового нападу «невідомих злочинців».

Та не відразу Барановського пропустили до пана радника. Йому довелося, знову ж таки, чимало почекати у вітальні. Нарешті пан радник Славутович вилетів торпедою з свого кабінету.

— Чого ви ще хочете? Мало ще вам того хвилювання, яке я вже пережив?! Я ж знаю, що замах скеровано було не проти секретаря, а проти мене особисто! Що ж, стріляйте, вбивайте, мене не залякаєте!

Так і не довелось Барановському довідатись про подробиці, що його цікавили. Йому навіть не показали потерпілого.

— Невже ви думаете, що після всього, що трапилось, пан секретар ще в стані приймати відвідувачів?

— Дуже шкода, що я не зможу поговорити з ним особисто. Відсутність деяких деталей може затягти розслідування справи.

— А, я знаю, що ви навмисне його затягатимете! У вас є підстави.

— Вибачте, пане раднику, — мобілізував Барановський максимум своїх дипломатичних здібностей, — вибачте, але мені не доручено провадити полеміку на подібні теми. Вважатиму за свій обов'язок переказати вашу думку про перспективи розв'язання справи дипломатичному агентові.

Тієї ж ночі Барановський виїхав до Царичанки-Маслівки.

А далі — далі діятимуть телефон, телеграф і радіо.

Другого дня Барановський телефонував:

— Натрапив на слід зграї злочинців. Пересічний вік — від дев'яти до одинадцяти років. Ще не виявлено, хто з них безпосередній винуватець замаху. Агентурна робота розгортається далі.

Увечері зведення РАТАУ сповіщало:

«Ранішні гданські газети повідомляють про те, що переговори СРСР з сусідньою західною державою про торговельну угоду — під загрозою зриву. За привід до кризи править замах на главу делегації сусідньої держави радника Славutowича. Стан напружений. Подробиці ще не в'яснені».

Вночі телеграма до мене з Москви:

«Що трапилося з Славutowичем? Посол запевняє, що нічого не знає і що Славutowичеві ніхто не доручав торговельних переговорів. Звідки потрапили ці новини до гданської преси?»

Наступного ранку; о десятій годині; я телефоном до Царичанки-Маслівки:

— Товаришу Барановський, чи не від вас виїшли новини, що потрапили до гданської преси?

— Ні, не від мене, а від Шлоса, чужоземного кореспондента, що ходив до пана радника, коли я там був.

— А чому ви не повідомили мене про це?

— Не знав, що це матиме якусь вагу для вас. Я ж його не запрошував... Не турбуйтеся, агентурна робота розгортається. Все буде гаразд.

Об одинадцятій годині; моя нота до глави делегації:

— Маю за честь сповістити пана радника, що відповідні органи натрапили вже на сліди осіб, які кинули камінчиком до авто пана радника. Прийміть і т. д.

О дванадцятій годині; телефоном від секретаря делегації до секретаря дипломатичного агентства:

— Пан радник просить пана дипломатичного агента прийняти його.

Відповідь:

— Сьогодні, на жаль, дипломатичний агент не зможе прийняти пана радника.

Пізно увечері; зведення РАТАУ:

«Гданські газети наводять подробиці замаху на радника Славутовича. Коли радник з секретарем їхав в авто на з'їзд Рад Царичансько-Маслівського району, колосальна юрба селян, обурених з нелюдських знущань уряду сусідньої західної держави над їхніми поневоленими братами, закидала авто камінням. Радник ледве врятувався. Секретаря серйозно побито. Це характеризує ставлення українців до західної сусідньої держави. Переговори, мабуть, припиняться. Стан дуже напружений».

Наступного ранку. З Царичанки-Маслівки:

— Злочинця виявлено. Василь Будаєнко, одинадцяти років, учень четвертої групи місцевої семирічки. Сам розказав своїм приятелям. Знаряддя злочину — рогатка. Всієї ваги злочину не усвідомлює. Запевняв приятелів, що цілив горобців, а потрапив в якусь закордонну гідру. Що, на вашу думку, далі чинити?

— Не надумайтесь тільки, товаришу Барановський, допитувати його.

— Ну, що ви, стану я дітей лякати! Єдиний неповнолітній, що з ним я мав розмову в цій справі,— це піонервожатий школи. І він — мій небіж.

— Ну й чудово, порадьте цьому вожатому вплинути через піонерзагін на малих бешкетників, щоб вони серед вулиці горобців з рогаток не стріляли. Можете вважати свою місію закінченою. Вітаю з перемогою.

Трохи пізніше. Моя нота до пана радника:

— Неповнолітнього винуватця виявлено.

Далі — подробиці з інформації Барановського.

Пан радник телефоном особисто до мене (через годину):

— Дуже прошу пана дипломатичного агента прийняти мене в дуже важливій і негайній справі.

— На превеликий жаль, сьогодні — позбавлений змоги. Хіба що пан радник згодився б відкласти свій візит на завтра. До речі, пан радник одержав мою сьогоднішню ноту?

— Так, але ж чи варто ж було турбуватися за таку дрібницю? Адже нічого особливого не трапилось...

— У мене було враження, що пан радник надає цьому неприємному випадкові серйознішого значення...

— Та що ви, що ви! То мій секретар був образився, але я з самого початку вважав його претензії за цілковито безпідставні.

— Отже до завтра.

По обіді. З Москви:

— Заявили послові, що розглядаємо цю історію з камінцем, як намагання з їхнього боку створити без будь-яких поважних підстав несприятливу атмосферу довкола переговорів про торговельну угоду. Виглядав дуже враженим. Запевняв, що його самого обурює поведінка Славutowича. Славutowич, очевидно, перестарався. Інформуйте далі.

Вночі; з РАТАУ:

«Гданські газети подають сміхотворні деталі «замаху» одинадцятилітнього школяра з рогаткою на радника Славutowича. Містять карикатури та фейлетони на тему — «Радник чи горобець?». Генеральне консульство радникової держави не може позбутися інтерв'юєрів».

Ранком. З консульства:

— Просимо пана дипломатичного агента сповістити, о котрій годині він зможе прийняти пана радника.

* * *

Під час особистого побачення. Вигляд у радника зовсім не войовничий. Він справді нагадує горобця. Мокрого.

— Я прийшов, щоб порадитися з паном уповноваженим, (ого! він навіть підвищив мене у ранзі) ... про кампанію, що її проти мене провадить гданська преса.

— Не уявляю собі, яку я міг би дати панові радникові пораду. У мене було враження, що пан радник сам інформував закордонну пресу, бо ми жодних повідомлень газетам не давали.

— Я інформував? Та що ви! Я дорого дав би, щоб ніхто не довідався про той незначний інцидент з камінчиком. Чи не згодився б пан уповноважений дати спростовання для європейської преси?

— На жаль, знову ж не уявляю собі, в якій формі можливе було б наше втручання до оцінки цієї історії в пресі. Хіба що надіслати туди копію першої ноти пана радника...

— О, ні, ні! Я оце тільки хотів прохати пана уповноваженого повернути мені мою ноту і, взагалі, надалі вважати, що всієї цієї історії зовсім не було.

— Надзвичайно шкодую, але змушений повідомити пана радника, що я вже переслав оригінали нашого листування до Народного Комісаріату: такий вже у нас порядок роботи.

Я не мав сумніву, що пан радник «дорого дав би»... Дорого — це поняття відносне. Адже дипломатична кар'єра була йому ще дорожча. А в мене враження, що вона передчасно закінчилася.

КНЯГИНЯ ЦІЦІАНОВА ДО ПОСЛУГ

Двоє таких неоднакових людей, як лікар Козаченков і скульптор Сюзор Клоде, повідомили мене про вельми важливий факт прибуття до Монцезаро княгині Ціціанової. Щоправда, того ж таки дня, навіть напередодні, я вже мав нагоду прочитати у місцевих англійських та французьких газетах дивовижне оголошення. У вічі впадав перший рядок жирними кричущими літерами:

«Княгиня Ціціанова до послуг кожного, — а далі густою нонпареллю:

Хто бажає дізнатися подробиць про звірства, запроваджені більшовиками в Росії».

Оте «до послуг» англійською мовою звучало сакраментально, і я уявляю собі, як наші англійські друзі гомерично реготалися й ховали газету від своїх дружин та приятельок: пристойним бо леді не личить читати подібних непристойностей. Такий уже був звичай у домініоні, і коли на жадання лейбористської фракції уряд був змушений роздати всім членам парла-

менту скандальні матеріали про зловживання міністра митниць Жюльєна Бюро, самі ж лейбористи провалили всю справу, звели її нанівець, бо серед членів парламенту була одна жінка, отже лідер лейбористів, колишній піп Вудсворт, ознайомившись з матеріалами, сам поставив вимогу негайно здати їх до архіву і не обговорювати в парламенті, бо там говориться не лише про грошові зловживання, а й про жахливі речі в галузі статевих взаємин, отже він, як джентльмен, не може припустити, щоб усі ті непристойності оголошувалися в присутності леді. Ніхто не матиме сумніву, що уряд аж надто залюбки задовольнив Вудсвортову вимогу, та про цей випадок я, може, ще розкажу іншим разом. А поки що повернемося до княгині та двох різних людей, що поквапилися сповістити мене про її приїзд другого ж дня по її оголошенні у місцевій пресі.

* * *

Сюзора Клоте привів до консульства вперше Булгаков, і я був не дуже з того задоволений. Власне, можна б і не заперечувати проти фантастичного убрання — без капелюха, широкий французький плащ, яких давно вже не вдягають в Європі, англійський плед серед літа і під плащем костюм П'єро з колосальними гудзиками та двокольоровими штанами; хоч для маскараду було надто рано, та я бачив свого часу футуристів у жовтих кофтах і не надто дивувався. Але на помутнілі очі Клоте спадало пасмо розтріпаного волосся, ноги трималися не-

певно і, крім того (або, певніше, в додаток до того), в кабінеті запахло, як у винниці.

— Сюзор Клоте, геніальний маляр і скульптор, — відрекомендувався новий знайомий. Я глянув на «Дні Турбіних». Той відчув докір в моєму погляді і поквапився виправдатись:

— Розумієте, все це трапилось так несподівано... Іду вулицею. Почуваю, що хтось за мною стежить. Обертаюсь — цей джентльмен. По п'ятах за мною, куди б я не пішов. Нарешті на Бруксайд-стріт він звернувся до мене: «Ви більшовик?» — А яке вам діло до моїх переконань? — питаю. Він тоді відрекомендувався отак, як тепер вам, і додає: «Ходімте, подивіться мої праці...».

— Мої шедеври — так я сказав, — вставив Клоте.

— Так, — оповідав далі Булгаков, — він справді сказав — «мої шедеври», і я подумав, що не буде нічого поганого, як я подивлюся на ті шедеври. Повинен визнати, талановитішого митця я не зустрічав у домініоні, хоч ми з вами не пропускали жодного вернісажу. Ну, от. А по оглядинах цей джентльмен каже знову: «А тепер ведіть мене до свого консула, бо я хочу ліпити справжнього більшовика». І я знов подумав, що в цьому нема нічого поганого.

Я зрозумів. У цій країні нема футуристів, і Клоте самотній. Він нудиться. Він шукає екзотики. А може, він справді на голову вищий за своє оточення. Адже тут нема навіть справжньої богемі: куркульські синки, що покінчали академії, шукають меценатів або малюють портрети своїх батьків та їхніх політичних однодум-

ців, спеціально перед виборчою кампанією. Якщо партія, до якої належать їхні батьки, перемагає, то вони стають знаменитими... В цій атмосфері Сюзорові Клоде, що вчився в Парижі, важко було не нудитися. До того ж він був справді талановитий.

І я, може, й необачно, погодився позувати для бюста.

З того часу Клоде почав приходити мало не щодня, без запрошень. Я повинен був слухати його скарги і присяги, що він « кине все і поїде до більшовиків ». Не знаю, чи багато було чого кидати, але я не мав сумнівів, що Клоде щиро мріє про переїзд до СРСР. Кілька разів юнак навіть починав збирати гроші на дорогу з принагідних заробітків. Та збирав він їх два-три тижні, потім пропивав і приходив до мене з каяттям, запевняючи знову, що таки кине колись пити, назбирає на квиток і творитиме разом з радянськими художниками мистецтво для мас, мистецтво, яке прикрашає майдани і нищить всепожерним полум'ям міщанство. Я звик до його каяття, як і до присяг, і, шкодуючи, що не можу серйозніше вплинути на цього чудака, змушений був терпіти його товариство. Часом воно бувало навіть приємне, як протиставлення прісній цнотливості й тупій безбарвній розпусті домініонного « поважного громадянства ». Порад знайти собі інше товариство, шукати ґрунту по підприємствах Монцезаро Клоде не сприймав. Він не вірив у можливість радикальних змін на своїй батьківщині. « Її треба видушити отруйними газами, але я не хімік », такий бував здебільшого його суворий присуд.

Цього ранку Сюзор Клите прийшов з покаяним ніяковим виглядом і з жовтими плямами на обличчі — очевидно, він знову пиячив усю ніч, отже я зустрів його суворо. Та він не чекав розпитувань і сам поквапився все викласти.

— Все через те, що я не уважно прочитав оголошення. Власне, помітив я тільки перший рядок і адресу. Знаєте, я зрадів був і ледве дочекався вечора, щоб побігти до готелю «Віндзор». Розумієте, це ж звучить чудово — «Княгиня Ціціанова до послуг кожного». О, я вмю відчувати принаду самопожертви для всіх!.. Але це не те. Вона почала агітувати мене за відновлення монархії в Росії. За Миколу Миколайовича Романова. Яка ж це самопожертва для всіх? Я відповів їй: «Ви обдурили мене своїм оголошенням; крім того, з вас уже не молода і не цікава жінка; я волю справжню повою». І пішов до справжньої, що не агітувала мене ні за монархію, ні за Миколу Миколайовича і навіть, здається, трохи шкодувала мене. Отже я зайшов, щоб попередити: не вірте цьому оголошенню, бо це шахрайство і якась незрозуміла для мене безглузда політика.

Я стримав наготовлені докори і подумав, що це справді шахрайська й безнадійна, хоч і цілком для мене зрозуміла політика. Через те я тільки мовив:

— Сюзоре, ви божевільний.

— Ні, мені просто нудно,— відповів Клите і пішов додому висипатись, а може до шинку помелитись,—не знаю точно.

Звичайно, тільки такого непоправного бо-
гем'яра, як Сюзор Клоде, класично безграмот-
ного в політиці, могло підбити на подібний ві-
зит оголошення княгині Ціціанової. Інші сприй-
мали це оголошення просто як непристойний
анекдот, або дехто й справді розумів, що в ін-
ституті «благородных девиц», де виховувалася,
очевидно, княгиня, вона не виявляла надмір-
них успіхів з англійської мови. Але Сюзор чи-
тав Достоевського і любив, випивши, пофіло-
софствувати про саможертвовність «руської ду-
ші», покликаючись на «Софі Мармеладофф». Він
навіть щось чував про руських княгинь, що як-
раз і мали бути виявницями такої саможертвов-
ності. Він шукав екзотики, і йому однаково бу-
ло, де на неї натрапити — в товаристві загад-
кових більшовиків, що руйнували осоружну йому
нудну крамарську культуру, чи в будуарі роз-
чарованої княгині, що зрікається себе «до по-
слуг кожного».

Зрештою мені не доведеться дивуватись, ко-
ли перед княгинею Ціціановою гостинно роз-
криються двері всіх «найповажніших» родин до-
мініону, бо навіть місцеві леді через багато років
згадуватимуть у розмові з заздрісними прия-
тельками: «Це було тоді, коли в нас обідала
принцес Ціціанофф». Така притягальна була
для цих куркулів сила титулів, хай уже скасова-
них революцією. Пригадую, як торік на цьому
грунті трапився скандал в одній дуже поважній
родині. На обрії з'явився «руський князь»
(відомо, що всі грошові росіяни — князі) з

химерним прізвищем Юсумов-Умерков. Його захоплено приймали, шанували бенкетами, шукали нагоди з ним познайомитися. А в родині, про яку мова, була дочка на виданні з пристойним приданим. Незабаром відсвяткували щасливі заручини. А ще через кілька днів «князя» затримала поліція за дрібне шахрайство з підробленим чеком. Тоді-то всі дізналися, що під Сумарокова-Юсупова-Ельстона котирувався спритний експедитор якоїсь шведської фірми, що торгувала колись із російськими підприємцями. Та мови російської цей експедитор не знав, через те й придбав собі таке «княже» прізвище, якого не знайти по родових книгах російського дворянства.

Та це між іншим. А Сюзорів візит таки дещо мені прислужився. Значить, княгиня приїхала з табору Миколи Миколайовича; це неминуче повинно спричинитися до її конфлікту з місцевою монархічною еміграцією, бо тут переважають легітимісти, що лагодять на престол Кирила Володимировича. Але конфлікт вона легко полагодить, бо в неї, безперечно, такий переконливий аргумент на користь її претендента, як гроші. Апартаменти в готелі «Віндзор», оголошення мало не по всіх газетах — усе це коштує чималих грошей.

Слушність моїх міркувань потвердив візит доктора Козаченкова.

* * *

Лікар Козаченков був родом з Чернігова. Що таке Козаченков, ми довідалися точніше згодом, коли з ним трапилась така неприємність. Він

якось на повному ходу налетів своїм фордиком на полісмена, що якраз нещасливо виходив з трамвая, і забив полісмена на смерть. Козаченкова судили. Ми були певні, що йому забезпечена довічна в'язниця. Але його виправдали. Оборонець довів, що Козаченков їхав з пацієнткою, що вона зомліла і впала на нього — отже він не міг загальмувати машину. Цього було б замало, щоб виправдати емігранта, який забив громадянина домініону та ще й полісмена — хай навіть француза (французи становили в цьому англійському домініоні пригноблену нацменшість). Та судді удали, ніби ймуть віри версії, вигаданій адвокатом, коли той у зворушливій промові намалював образ Козаченкова — самовідданого підданця царського престолу, потерпілого від більшовиків. «З нього був чесний патріот,— доводив адвокат.— Козаченков служив своїй країні, як міг. Він був за тюремного лікаря і визначав розміри езекуцій, що їх можуть витримати державні злочинці». Судді зрозуміли адвоката: адже в їхній країні теж практикуються езекуції, щоправда, не різками, а батогами,— тож потрібні відповідні фахівці з медицини. Коли ж адвокат поговорив ще трохи про душу руського інтелігента, підсиливши свою промову кількома цитатами з Толстого та Достоевського,— цього було досить.

Та все це трапилося значно пізніше. А на час, що його має на увазі моя розповідь, Козаченков ретельно відвідував наше консульство, як активіст-поверненець. Чимало його друзів, переважно рядових білогвардійців, що з Константинополя забрались аж сюди, за океан, скори-

сталися з амністії і повернулися до СРСР. Не повертався, щоправда, сам Козаченков. Та що з того? Треба ж комусь залишатись і поглиблювати розлам у білій колонії. Це звучало переконливо, і ми мали б вірити. А зрештою з Козаченкова була нам певна користь. Його навіть не треба було розпитувати. Навпаки, коли він приходив з виглядом людини, що знає щось надзвичайне та нізащо не хоче про це казати,— треба було терпляче чекати. Коли вам пощастить зберегти повну байдужість до новин, які розпирають Козаченкова, будьте певні, що він вам розповість їх з усіма деталями. І найцікавіше,— піде він від вас певний, що зумів заховати таємницю, і навіть з виразом жалю до вас на обличчі. Мовляв, от він знає такі цікаві для вас речі, а ви їх ніколи не дізнаєтесь. Так, з Козаченкова, в цьому сенсі, була корисна людина.

* * *

Він прийшов, дещо погойдуючись, як людина, що згинається під тягарем таємниць, їй — тільки їй і нікому більше — довірених. На його обличчі була гірка усмішка страдника, що терпляче ніс свій хрест, бо так було треба. Козаченков любив свої страждання, як горбань, кленучи, любить свій горб, як людина, хвора на безнадійну хворобу, звикнувши, починає цю хворобу любити. Отже, мені нічого не залишалось, як почастивати його новими зразками одеських рибних консервів і завести розмову про останню книжку журналу «Красная новь». Розмова тяглась довго, і страждання Козаченкова ставали все нестерпніші. Але цей спорт по-

чинав мені подобатись, і я не давав приводу до початку розмови на тему, яка мучила Козаченкова. Закінчивши детальний критичний аналіз усіх творів, вміщених у журналі, я почав говорити про бюст, що його ліпив Сюзор Клотте, докладно про переваги й вади кожної дрібниці, кожної риси. І ні слова про княгиню Ціціанову, про її цікаве оголошення.

— Як вам подобається оця група шийних м'язів? Здається, це характерне для мене.

Козаченков не витримав.

— Так, група... Авжеж, звичайно... Це буде нова група, бо досі в нас переважали легітимісти. Недавно ж приїздив Бразоль. Але приїзд княгині може все змінити. Вона починає видавати газету.

— Справді? — Я залишався незрушний.— А ви не гадаєте, що ліве око він мені трохи звузив?

Козаченков уже не слухав. Мало не захлинаючись, заговорив, і усмішка на його обличчі з страдницької поступово перетворювалася на блаженну, але з домішкою жалю.

Так усміхається людина, яка, звільняючись від тягара, відчуває дивне полегшення і водночас трохи шкодує, що звільняється несподівано просто, без боротьби і змагань.

— Газету, газету видаватиме княгиня. Двома мовами — російською і англійською. «Русская земля» — хороша назва, як ви гадаєте? В неї звідкись гроші, не знаю, звідки, кажуть, хтось у Парижі дав, але хто? Знаєте, дехто з легітимістів запевняє, що княгиня — більшовицька агентка — як ви гадаєте? — Козаченков допитливо глянув на мене.

Я зрозумів цей погляд, «Кирилівці» через нього мають намір промацати нас. Коли б я почав заперечувати чи хоч усміхнувся б з цієї безглуздої думки (княгиня, що «до послуг кожного» — наш агент! Існують же такі ідіоти!), цього було б досить, щоб її потвердити. Але я цікавився бюстом і залишався байдужий до Козаченкового запитання.

Хоч Козаченкову ніколи було стежити за моєю мімікою. Він поспішав — швидше! скорше! щоб чогось не забути! — викласти мені всі новини, всі таємниці, що розпирали його, що пекли, підступали до горла, вимагали виходу. Тож він уже забувся про доручення «кирилівців», що намагались таким чином орієнтуватись, чи варто «міняти віхи» і гуртом переходити на миколаївську орієнтацію, звичайно, за пристойну «мзду». Він говорив, говорив, говорив. Він встиг уже розповісти про новий розподіл сил, настрої серед білогвардійців, про те, хто буде фактичним редактором нової газети, про склад нового комітету. Не сказав тільки про свою роль, та в цьому не було потреби. Вона, ця роль, залишалася попередньою, і я про те знав. Ми знали, що повинен і чого не повинен знати велемовний лікар.

Він тільки-но згадав, що княгиня подала ідею оголосити двохсотлітній ювілей Всесоюзної (він звичайно казав — «всеросійської») академії наук на свято в білогвардійській колонії, тільки почав казати про підготовчі заходи, як зайшов Булгаков, і Козаченков, схаменувшись, раптом замовк.

А це то якраз найбільше цікавило мене. Бо й радянська колонія оголосила цей ювілей за своє свято і запросила мене й співробітників консульства до участі в цьому святі. Я мав навіть виголосити основну доповідь. Це був би перший наш масовий виступ перед місцевою колонією,— треба подбати, щоб він пройшов якнайефективніше. Святкування готували спільно російська й українська колонії. Це мало б правити за доказ, що з національними чварами покінчено, що об'єднані зусилля білогвардійців та петлюрівців провокувати на цьому ґрунті непорозуміння й сварки поміж обома основними національними групами радянської колонії пішли нанівець. Запрошено на святкування представників місцевих наукових інституцій, англійської, французької інтелігенції—треба було продемонструвати перед ними повне довір'я, цілковиту прихильність широких, перш за все робітничих, шарів колонії (що в ній чимало виходців з колишньої Росії, які натуралізувалися в домініоні) до представництва СРСР. Білогвардійці могли нам чимало нашкодити цього разу. До ювілею залишалося два дні. А Козаченков, щойно прийшов Булгаков, знітився, замовк і почав прощатись.

Тож зрозуміло, що Булгаков, коли я заговорив з ним, вважав мій тон за невиправдано гострий.

— Дозвольте, ви ж самі загадували, щоб я приходив з доповіддю щодня точно в одинадцять тридцять! — виправдувався він.

— Акуратність і пильність не тільки потрібні, вони обов'язкові для людей нашого фаху. Але який з вас буде дипломат, коли ви не вмієте до речі спізнитись?

— До речі спізнитись?! — Цього Булгаков не міг уже второпати. — Хіба таке вгадаєш? Воно ж саме не спаде на думку, як не спаде раптом проговоритись при сторонній людині про справи, що їй безпосередньо не стосуються. А я боюсь, що ви й цього почнете від мене вимагати.

— Може вимагатиму, бо й це буває часом корисне.

— Ні, ви жартуєте!

— Аж ніяк. Бувають таємниці, що конче повинні поширитись, залишаючись водночас таємницями. Тобто зберігаючи репутацію таємниць.

— Щось мені це важко зрозуміти. Але я постараюсь.

Видко було, що Булгаков обдумає мої слова. Я недаремно вважав його за здібного й ретельного учня.

* * *

Два документи лежало переді мною і псувало мені настрій.

Листівка радянської колонії, що сповіщала про святкування двохсотліття Всесоюзної академії наук у четвер, о 8 годині вечора у «Прінс-Артур холлі». З участю членів радянського представництва.

І перший номер білогвардійської газети «Рус-

ская земля», з великим оголошенням на першій сторінці. Оголошення сповіщало, що монархічна колонія, без різниці орієнтацій, святкуватиме двохсотліття Всеросійської імператорської Академії наук... у четвер, точно о 8 годині вечора, у «Прінс-Артюр холлі». З участю княгині Ціціанової, яка «прибула щойно з Європи».

Оце так номер! Хитро вигадано. Ясно, що білогвардійці мобілізують усі сили, щоб зірвати наше святкування. Ясно, що радянці захищатимуться. Не те, щоб я боявся взагалі скандалу. Але якої думки будуть місцеві науковці про наше ставлення до науки, до Академії наук?

* * *

Найскладніше було попередити саме їх, місцевих наукових та мистецьких діячів, що святкування почнеться за годину до призначеного строку. Щодо радянської колонії, то вона цього разу виявила дивну пунктуальність, і вже в 7-15 простора зала «Прінс-Артюр» була повна.

Пісні — прекрасний спосіб, щоб народ не нудився, чекаючи початку. Отже модні на той час «Кирпичики» та «На вгороді верба рясна» заслужили навіть на оплески місцевих вчених, коли вони, опізнившись, як цього вимагали правила пристойності, на десять-п'ятнадцять хвилин, зайняли свої почесні місця. Для них це був приємний і екзотичний концерт, і вони ніколи не довідалися про мою маленьку «стратегічну» хитрість: я запросив з сусідньої країни, щоб підсилити хор, кілька співаків з фахової радян-

ської капели, що гастролювала з великим успіхом за кордоном, але ще не виступала в цьому домініоні.

Коротше кажучи, задовго до приходу білогвардійців, ми проспівали «Інтернаціонал», і весь натовп підвівся, і жодні образливі вигуки не переривали нашої урочистості.

Коротше кажучи, коли почали збиратися білогвардійці, президію вже було обрано, і почесний голова — ліберальний мер міста, що мав свої наукові праці й удавав, ніби щиро вважає науку за аполітичну, — дав мені слово для доповіді.

Це вирішило справу. Скандалити, зривати збори, де головує мер міста, — небезпечно. І кілька кволіх висвистів найодчайдушніших монархістів потонули в бурхливих оплесках, якими зустріла мене радянська колонія. Плескали й чужинці — адже я говорив про науку, а їм украй треба було довести, що наука таки «аполітична».

Щоправда, я доводив протилежне. Але доводив не стільки політичними формулами, скільки найпереконливішими для кожного аргументами, фактами зростання й перемог науки після Жовтня. Радянці аплодували на ці факти, не могли залишатися байдужими й місцеві, коли я, наприклад, покликався на те, що академіка Стеклова нагороджено на Всесвітньому математичному конгресі, який відбувся у цьому ж домініоні, почесним науковим ступенем за праці, виконані саме післяжовтневої доби.

Зрештою, з доповіддю все було гаразд, неприємності могли початися по її закінченні. От

хоч би з цієї записки, яку я одержав; у цій записці, адресованій президії, була пропозиція поповнити президію трьома особами: полковником Муцьким, настоятелем місцевої православної церкви панотцем Фесфілом і княгинею Ціціановою. Записка була російською мовою, тож мер, одержавши її, передав мені і водночас попросив слова, уступивши мені головування. Коли б я поставив пропозицію на голосування, то вона, нема сумніву, провалилася б, розподіл сил був цілковито ясний. Проте в процесі самого голосування білогвардійці могли б зчинити бешкет. Та чи ж чемно було б з мого боку затримувати процедурою голосування мера, що вже попросив слова? Тож я встиг тільки шепнути йому — «Це про склад президії», — мер задоволено мотнув головою, — мовляв, розумію, — і почав своє слово... саме з цієї теми.

— Вже самий склад сьогоднішньої президії, де репрезентовано все, що є кращого в російсько-українській колонії та серед наукових сил Монцезаро, свідчить... Ну і так далі.

Говорячи про «все найкраще», репрезентоване у президії, скромний мер мав на думці перш за все, очевидно, самого себе. — адже наближалися муніципальні вибори. Він і на думці не мав, яку послугу робить нам такою атестацією президії. Ну, а після цих мерових запевнень підносити питання про зміни у складі президії було б просто нетактовно. Це відчули і білогвардійці, змінивши нашвидку свою тактику.

Щойно встигли ущухнути оплески, що ними збори вітали закінчення мерової промови, як піднеслася рука полковника Муцького:

— Містер черман¹, дозвольте поставити запитання доповідачеві.

І демократично настроєний мер, що знову помінявся зі мною місцями за столом президії, звичайно, дає йому слово.

Інтерпеляція білогвардійців була, очевидно, колективна і розрахована на те, щоб загнати нас у глухий кут.

— Імператор Петро Великий збудував місто, де перебуває Академія наук — Санкт-Петербург, пізніше Петроград, отож і названо це місто його іменем. На якій підставі,— я вимагаю відповіді,— за яким правом! більшовики! посміли! перейменувати! це місто! на Ленінград?!

Не без певної зловтіхи полковник переклав сам своє запитання англійською мовою.

Ну, це-то не так уже й страшно. Я сподівався чогось поважнішого. А коли білогвардійців стає тільки на це, то — будь ласка.

— Це місто збудував не цар Петро Перший, а тисячі кріпаків, зігнаних зі всієї колишньої імперії на смертодайні відлюдні болота Фінської затоки. На їхніх кістках збудовано було столицю. І коли їхні звільнені нащадки, скинувши царів та поміщиків, забажали назвати це місто, — колиску російської революції,— іменем того, хто вказав їм шляхи до волі, чи мав на це хтось більше право, ніж вони, спадкоємці справжніх творців міста?

Така була моя нескладна відповідь, і мені довелося почекати, щоб ущухли оплески більшості аудиторії, поки я мав змогу повторити це

¹ Голова.

англійською мовою. Та войовитий полковник не вгамовувався.

— Я не розумію... Як же це так? Ну, я не можу зрозуміти...

— А от мені дивно,— перебив я його, що ви, офіцер, не можете зрозуміти таких елементарних речей. Коли очевидне моральне право до вас не промовляє, то зважте хоч би на приступніше вашому розумінню право переможця у війні — у класовій війні. Адже ви людина військова, були там, доки вас батьківщина не вигнала, полковником чи що...

Оця образа полковницьких погонів аж надто обурила Муцького.

— А яке вам діло до мого чину? Звідки ви знаєте, що я офіцер? Чи ви настановляли мене на офіцера, чи що!

— Ні, на щастя, не я вас настановляв на офіцера, бо в царській Росії право призначати офіцерів мали представники класу, що гнобив трудящих, і я пишаюсь, що до того класу не належав, а проти нього боровся. Та коли б це залежало від мене, я б вас не настановляв, бо вважаю, що військовий командир повинен бути хоч елементарно політично письменним, а вам то цього якраз бракує.

Рясний регіт покрив біснування полковника, і я вже не чув його безнадійних реплік. Зрештою, і самі білогвардійці тягли його за фалди, відчуваючи, що оборона їхніх позицій у невідповідних руках. Ставало весело, і мене проймала загонистість полеміки.

Та раптом прошелестіло — «Княгиня, сама казатиме, слухайте!» — і все замовкло в очіку-

ванні сенсації. Огрядна підстаркувата жінка, з жовтим фарбованим волоссям і фарбованими ж устами, з вузькими оченятами, орнаментованими візерунком попудрованих зморщок, підвелася з почуттям аристократичної гідності і повернулася боком до президії, поглядаючи на мене через праве плече. Ця поза повинна була виявляти найглибшу погорду, яку лише можна було собі уявити. Бідолаха, їй невтямки було, що ця поза невігідно випинає її перезрілі форми і на гармошку збирає в'ялу шкіру на шиї. А це ж так погано гармонувало з її дівачою паризькою сукенькою.

— Вельмишановний пан доповідач...

(Ця убивча чемність розрахована була на те, щоб вразити мене просто в серце, та, на щастя, моє серце не так легко піддається уразкам).

— Вельмишановний пан доповідач,— повторила вона,— намагався довести, як дбає радянська влада за науку та вчених. Чи не до тих турбот він відносить роботу че-ка, серед жертв якої я могла б навести чимало імен професорів і вчених?

І, закінчивши запитання, княгиня Ціціанова не сідала, очевидно, сподіваючись, що сісти змушений буду я, не знайшовши відповіді на це запитання, що його аж надто часто нам доводилося чувати саме від тих, кому, здавалось, найневігідніше було переносити справу в таку площину. О, це вдячне для мене запитання: воно дає мені привід не лише для короткої відсічі — для цілої промови. Звичайно, не для всіх ця промова буде переконлива, та я їй не розраховую на всіх. Але все найкраще, все об'єктивне й культурне,

все людяне, що є (не кажу вже про радянську колонію!) серед трудящих, нарешті, інтелігенції цієї країни, не зможе не відчутти, які нікчемні оті скарги на «че-ка», на «більшовицькі звірства», як підло лицемірно звучать вони в устах тих, що, рятуючи своє право панувати й гнобити, пускали з димом цілі села, гронами трупів робітників згинали телеграфні стовпи, «шомполізували» людність цілих районів, гвалтували жінок на очах дітей, чоловіків. Я розкажу про те, як розстрілювали людей з самої підозри «в симпатіях до більшовиків», не питаючи, не цікавлячись, що важать ці люди для поступу країни й суспільства, для науки. Я не забуду за єврейські погроми, я згадаю за жахи інтервенцій, я пам'ятаю цифри й факти нашого зустрічного рахунку, і це прекрасна нагода ще раз продемонструвати їх «перед лицем культурного Заходу». Княгині, ви й самі не відчуваєте, яку вигідну для мене позицію ви створили, ви й гадки не маєте, як «угробили» ви себе своїм «убивчим» запитанням!

Але відповідати мені не довелося. Бо тут трапилось щось зовсім несподіване.

Ніхто з нас не помітив, коли зайшов до зали Сюзор Клоде. Пам'ятаю добре, що раніш його тут не було. Не знаю, чи чув він щось з попередньої полеміки, чи чув він навіть запитання княгині. Та перше, ніж я встиг розкрити уста, щоб відповісти княгині, він скочив на стілець, випростався на весь свій височенний зріст, простяг руку у фантастично розмальованому рукаві в напрямку княгині, що все ще стояла з переможним виглядом,— і заволав на всю залу:

— Не вірте цій жінці! Це аферистка. Вона мене обдурила. О, я вмію відчувати принаду самопожертви для всіх. — «Княгиня Ціціанова до послуг кожного...» Але це не те. Це не самозречення, не самопожертва. Це шахрайство на службі якоїсь безглуздої політики. Я сказав їй тоді: «Ви обдурили мене своїм оголошенням; крім того, з вас уже не молода і не цікава жінка; я волю справжню повію». І от я прийшов сюди, щоб усіх вас попередити...

Що скоїлось у залі! Ні, ви ніколи не зможете собі цього уявити, і я не берусь своїм слабим пером змалювати того реготу, погроз, оплесків, вигуків, свисту, що злилися в суцільну ревучу какофонію. Коли б ви були присутні тоді й зберегли б ще здатність щось спостерігати, то найцікавіше для вас було б дивитись, як статечні джентльмени, яких тягли до виходу їхні обурені дружини, душились від внутрішнього сміху, даремно намагаючись надати своїм обличчям пристойного моментові виразу «шокінгу».

А княгиня, княгиня!

Вона встигла ще верескнути близьким до непритомності зойком:

— Це провокація чекістів! Він — більшовик!

Це викликало лише нову хвилю реготу, бо всі ж знали, який більшовик із Сюзора Клоде.

О, буде ж тем для розмов і анекдотів у цьому обивательському місті місяців принаймні на два. І ясно, що перед невдахою-княгинею закриються назавжди двері всіх пристойних родин після такого прилюдного скандалу.

Не знаю, може монархісти й справді мали на думці вдатись після такої поразки до «рукопаш-

ної». Але радянці такими густими шпалерами оточили трибуну, що білогвардійцям, зваживши на надто не вигідне для них співвідношення сил, нічого не залишилось, як посунути дрібною обскубаною купкою за своєю зганьбленою «вождицею».

Зрештою, радянська колонія, разом з місцевими робітниками, непогано закінчила святкування. Після того, як розійшлися представники високовченого монцезарського суспільства і повтікали білогвардійці, створилася та атмосфера інтимності, що завжди виникає там, де споріднені єдиною метою і відірвані від батьківщини люди згадують рідні береги. Зникла офіціальщина, промови лунали сердечно й невимушено, і, як водиться, довго бриніли співи.

Мене тільки трохи турбувало, що мер і місцева професура уникатимуть віднині близько стикатися з колонією, як би це не відбилося й на репутації консульства. Та побоювання були, очевидно, перебільшені. Адже всі розуміли, що скандал скоївся не з нашої провини. Отже пройде якийсь час, достатній для того, щоб нескромні спогади перестали викликати ніяковість,— і все буде гаразд.

* * *

Та справа не була ще закінчена, княгиня Ціціанова залишалась у Монцезаро, і за два дні вийшло нове число її газети — російською і англійською мовою. Воно було сповнене брудних інсинуацій на адресу моєї країни, і, між іншими,

на першій сторінці красувався портрет Сюзора Клоде з написом: «Більшовицький агент і шпигун».

Другого дня Клоде прийшов до мене тверезий і засмучений і поклав мовчки на столі свіжий номер ранішнього видання впливової консервативної «Монцезаро-Газет». І коли я, переглянувши газету, упевнився, що в ній передруковано цілу сторінку з княгининого органу, разом з портретом Клоде,— скульптор збентежено мовив:

— Я вирішив остаточно. Я назавжди кидаю цю країну. Іду до Парижа, а там, може, колись доберусь і до Москви. Я зайшов попрощатись.

Бідолаха Сюзор! Ніхто, звичайно, не вірив інсинуаціям княгині, та, мабуть, його «ляпаси громадській думці» порядно таки набридли поважному громадянству Монцезаро, і воно поклало вижити його з домініону. Більше я його ніколи не бачив.

* * *

А того дня вся ця історія порядно роздратувала мене, і настрої мій зовсім зіпсувався, коли прийшов містер Фіалла—агент пароплавної фірми «Домініон-Пасіфік» і водночас урядовець міністерства імміграції (сполучення не випадкове чи незаконне: навпаки, вигідне й прибуткове для фірми і самого містера Фіалли), бо він приніс мені звістку, що міністерство ухвалило відмовити в праві на в'їзд до домініону радянському громадянинуві, який застряв на Кубі без коштів, потрібних документів і перспектив кудись

вибратись. Коли ж ми з Булгаковим почали допитуватися причин відмови, Фіалла розвів руками:

— Но пропер песпорт — невідповідний паспорт.

— Паспорт, паспорт!—обурювався я.— А чи зацікавилось ваше обачне міністерство, який паспорт, скажімо, в княгині Ціціанової?

Містер Фіалла знов безпорадно розвів руками,— йому не випадало псувати взаємини з нашим консульством, що надто багато прибутків з пасажирів давало його пароплавній фірмі. Тож він тільки промимрив:

— Ну, що ж, може, міністерству й справді слід було б зацікавитись також і паспортом княгині...

І перевів розмову на те, що він не певний, чи забезпечено готівкою в банку чек, якого прислав наш громадянин з Куби на покриття всіляких стягнень звичайного в таких випадках фіску для міністерства. На цю-то хвилю, несміливо й з ніяковим, але водночас таємничим виглядом зайшов доктор Козаченков.

Ми припинили розмову, і Фіалла хотів був відкланятися, та тут Булгаков відвів його набік і притишеним, але досить чутним для мене, а значить і для Козаченкова, голосом запитав:

— Так міністерство, ви кажете, цікавиться паспортом княгині Ціціанової? Оце так справи... І чеком ви теж цікавитесь, чи забезпечено його готівкою в банку? Ну й ну... Що ж, не будемо вас затримувати, містер Фіалла. Я розумію, що в таких випадках треба поспішати.

І він випроводив Фіаллу, який нічого не міг второпати, за двері.

Козаченков навіть не подбав замаскувати чимось, що пильно прислухається до Булгакової розмови з Фіаллою.

— Сідайте, розкажіть, що нового,— запросив його я, але доктор, з отетерілим виглядом, тільки промурмотів щось незрозуміле і намагався вислизнути за двері.

— Почекайте, куди ж ви? Я зараз вільний, можна б посидіти.

— Е... мені... я, власне, зайшов так... е... Чи нема у вас якоїсь... якого журналу?

— Будь ласка, ось «Красная новь», якраз свіжий номер. Тут продовження роману Всеволода Іванова «Голубые пески», а також...

Козаченков уже знав, що це пахне докладним критичним розглядом, і трагічно притиснув до грудей книжку.

— Я вже якось згодом усе прочитаю. Я ж, власне, тільки на хвилину... Дуже поспішаю, справи, знаєте, і той...

У вікно я міг спостерігати, як дригали Козаченкові литки від неподоланного потягу чвалом помчати до найближчої трамвайної зупинки.

* * *

— Чули вже новину? Княгиня зникла з домініону.

Булгаков явно напрошувався на комплімент, і йому, очевидно, не легко було дочекатись, доки я назову його пильним і ретельним учнем.

— Чув, товаришу Булгаков. У мене вже був Козаченков. Чув також, що чеки, якими вона платила редакційному штатові й друкарні, як виявилось, не були забезпечені готівкою в банку. І, знаєте, коли згадати випадок з Юсумовим-Умерковим, то стає трохи нудно, що всі ці князівські історії закінчуються так одноманітно: фальшивими чеками.

Харків, 1932

М КОНСУЛ КЕМПБЕЛ

Мені в процесі роботи доводилося зустрічати чимало людей, до яких цілковито можна б прикласти американський вислів: відповідна людина на відповідному місці.

Я знав сенатора, колишнього губернатора одного з штатів, що розповідав мені:

— Ні, я не схвалюю отих репресій нашого уряду, отих масових арештів, нападів на демонстрації страйкарів, — це шкідлива політика і нічим не виправдана жорстокість до жінок, дітей, не винних людей. У себе в Індіані я ніколи так не чинив. Пам'ятаєте величезний страйк на сталеварнях у Геррі? Як тоді пахло кров'ю! Але я не припустив нападу на беззахисну юрбу. І нащо? У мене обійшлося куди простіше і без зайвих жертв. Вийшла демонстрація страйкарів, настрої вийовничий, але поліція не чинить опору. Повертає натовп за ріг — і, не знати звідки, — банг-банг-банг-банг! — чотири постріли, четверо водіїв падають. І все. Більше ніхто не постраждав, хіба потовкли кого, розбігаючись. А далі страйк був уже не страшний.

Я знав, щоправда, тільки з листування, міністра — домініонного міністра рибальства Ньюфаундленду, що написав нам, у відповідь на наше прохання надіслати статистичний матеріал про котикові промисли на острові:

«Джентльмени, ви не могли б, хоч лусніть, знайти кращого адресата для вашого листа. Сам я старий моряк, рибалка й мисливець, тридцять шість років був за капітана промислового корабля, бив котиків, песців і нерпу, — пошукайте ще такого, як я. Через це мене й призначили на міністра, а це ж неабищо, і не всякий навіть старий капітан вискочить. Тільки тут мій стан мене зв'язує, тож ви почекайте, у серпні я приїду до Монцезаро, отоді ми з вами погуляємо, аж Тед із задрощів сяде на голку. А поки що він вимагає, щоб я з вами не листувався, бо наш домініон не має дипломатичних зв'язків з вашим урядом».

Я зацікавився — хто ж такий отой Тед? Вишлося — прем'єр-міністр домініону. Було це скоро після так званого «рибальського різдва», коли юрба рибалок, обложивши парламент і палац генерал-губернатора у Сент-Джоні, зажадала, щоб кабінет подався до демісії, і висунула свої нові кандидатури на міністрів. Генерал-губернаторові нічого більше не лишалось, як поступитися. Справа ж була в тому, що незадовго перед тим помер напівлегендарний мільярдер — англієць, концесіонер і власник мало не всього острова, Райян, і тубільний домініонний капітал робив свої перші, досить іще клишоногі, але, проте, напористі кроки. Та коли б я почав про це розводитися, то надто пізно дійшов би

до третьої «відповідної людини на відповідному місці» — консула Кемпбела.

А їй же присвячено цей епізод. Бо ця людина найбільше пасувала до своєї посади. Чи то пак, посада найбільше пасувала до цієї людини. Чи, нарешті, посада і людина були варті одне одного, як скорпіон свого жала, — і навпаки.

* * *

— Ну, то як же воно буде?

— Отак воно й буде, як ми казали.

— То мене з цим паспортом не пустять на Україну?

— Не пустять, громадянине.

— А тут же віза є.

— Є, та не наша. І паспорт, і віза — УНР, тобто так званої «Української народної республіки». А такої, як вам час би вже знати, на світі нема. Існує одна українська держава, це Українська Радянська Соціалістична Республіка. І тільки з радянськими паспортами та візами можна до неї потрапити.

Перший місяць ми працювали в цьому великому домініоні і щодня нам доводилося провадити подібні розмови із численними відвідувачами консульської частини нашого Офіціального агентства. Кількість цих відвідувачів свідчила про велику рееміграційну тягу до СРСР, зокрема до УРСР. Та свідчила вона й про щось інше. Саме, що призначений сюди від опереткової петлюрівської УНР консул видурював з кишень емігрантської бідноти долари, запевняю-

чи, що з його візами можна повернутися на Україну.

Спочатку ми обмежувалися поясненнями, дивуючись, скільки народу встиг обдурити той «консул» протягом своєї «дипломатичної» діяльності. Та переконалися незабаром, що самих пояснень і співчуття обдуреним — недосить. Про це свідчив і візит Якова Карвацького.

Присадкуватий, кругленький, чорнявий, з невеличкими глибоко всадженими чорними оченятами — Яків Карвацький — прийшов перевіряти:

— Воно, знаєте, краще — в одному консульстві я вибрав паспорт і візу, а в другому таки хочу перевірити, чи не пропали мої гроші.

— Пропали, громадяніне.

— Як то — пропали?! Та я йому очі видеру за мою кєрвавицю! Та я оце зараз до нього...

— Тепер то ви навряд його знайдете.

— А чому б я мав не знайти? Оце сюди йшов, бачив його сайна¹. Ніде він в біса не подівся.

Настала наша черга дивуватися.

— Та невже ж оте «консульство УНР» іще існує?!

— Ого! Ще й грошики заробляє. Я ж оце тиждень як паспорт вибрав.

— Тиждень! Так чого ж ви пішли до того шахрая, коли ми вже тут місяць?

— А я знаю? Бачу сайна — ну й пішов. Ну, так я в нього з горлянки свою кєрвавицю видеру, в того скоча² клятого!..

¹ Вивіска.

² Шотландця.

Яків Карвацький пішов, а я негайно заходився диктувати ноту до міністерства закордонних справ домініону. В ноті я висловлював свій надзвичайний подив, що досі існує самозване «консульство УНР», прохав міністерство припинити його діяльність.

Відповідь прибула другого дня (без бюрократизму!), майже одночасно з новим візитом Якова Карвацького.

— Ну, як ваші справи? — спитали ми Карвацького.

— Не віддає грошей, шляк би його трафив! Не хоче. Мабуть, піду тепер до лоєра¹, аби хоч якого чесного знайти...

Я з ним погодився, бо це було якраз те, що й я збирався робити: вдатися до адвоката, до нашого юрисконсульта, по пораду. На це наводила відповідь міністерства. Міністр шляхів Грегем, який заступав на той час прем'єра й міністра закордонних справ, відповів на мою ноту, що міністерство не давало екзекватури консулові УНР м-ру Кемпбелові, отже не бачить, якою мірою і в якій формі можливе втручання міністерства до приватної діяльності згаданого м-ра Кампбела. Іншими словами, це значило, що міністерство не хоче закривати уенерівської крамнички.

* * *

Містер Гарбер, наш юрисконсульт, визнав цілковиту слушність Грегемової відповіді.

— А як же інакше? Раз міністерство не об-

¹ Адвоката.

мінювало Кемпбелові консульського патенту на екзекватуру, то воно й не втручатиметься. Це справді Кемпбелова приватна справа.

— А звідки ж у нього уповноваження?

— Від «місії УНР», що перебуває у Вашингтоні. А з тією місією ви нічого не зробите, аж доки Сполучені Штати не визнають СРСР. Отже бачите, Грегем відповів слушно. Тим паче, що він мав особливі підстави не заважати Кемпбелові.

— Які ж то особливі підстави, крім Грегемової ворожнечі до СРСР?

— Кемпбелові потрібний додатковий заробіток... ну, і відповідні лаштунки для роботи. Крайшого виходу, як призначити його на консула УНР — не знайти б. От, познайомтеся з його «рекордом».

Я глянув на папери, що мені подав Гарбер.

— Чекайте, чекайте, чи не про нього то була інтерпеляція в парламенті?

— Ну, звичайно — відносно ескімосів.

— О, тоді я визнаю, що кращої кандидатури на консула петлюрівської УНР, справді, не знайти б. Це те, що ви називаєте — «відповідна людина на відповідному місці».

Судіть самі. Шотландець Джон Д. Кемпбел за фахом приватний детектив. Хоч «приватний» — це поняття відносне. Закони цього домініону вимагали, щоб кожний детектив числився в резерві «плейн-клодет поліс» — поліції в цивільному вбранні. Отже з Кемпбела був звичайний шпигун, тільки без постійної плати в поліції.

Очевидно, приватних детективних заробітків

Кемпбелові не ставало, хоч назва його фірми досить часто фігурувала у газетних звітах про скандальні судові процеси «за розбите серце» тощо. Офіційний кат домініону, м-р Елліс, брав надто дорого за кожного повішеного. І хоч тепер смертні вироби були не такі часті, як у «щасливому» дев'ятнадцятому році, та якраз наспіла парламентська ревізія державного бюджету, і комісія звернула увагу на перевитрати по лінії міністерства юстиції. В урядових колах почувалася певна незручність. Тим часом Елліс уперся на своїй ціні: мовляв, робота брудна й неприємна... Ніхто інший, як Кемпбел, запропонував свої послуги і почав вішати засуджених на страту за ціну, дешевшу Еллісової. За це Кемпбел, крім умовленої плати «за голову», дістав псевдонім «Голмс» і звання почесного громадянина, що, за звичаєм, надається всім катам в цьому домініоні...

Але щастя людське — мінливе, і почесні обов'язки державного ката недовго давали Кемпбелові забезпечений додатковий прибуток. Вже з перших днів його «роботи» кружляли чутки про низьку його кваліфікацію в цьому фахові, хоч — хто знає? — може, то ширив його конкурент, Елліс, із заздрощів, що втрачає заробітки. Сяк чи так, зірвався Кемпбел-Голмс на дрібниці: на ескімосах. Якось викликали його на один з островів у Гудзоновій затоці, де треба було спішно повісити двох ескімосів. Приладів потрібних — механічної шибениці, скажімо, — там не було, отже й низька кваліфікація Кемпбелова виявилася яскравіше. Вішати йому ескімосів довелося двічі, бо за першим разом вони обірвалися

(Кемпбел спробував, щоб швидше, повісити обох на одному мотузі), і після повторного повішення один з ескімосів залишився живий, втік і розповів про всю ту історію чужоземному газетяреві. Внаслідок — скандальна інтерпеляція робітничої фракції у парламенті і тимчасове позбавлення Голмса-Кемпбела права вішати своїх співгромадян.

Але уряд, очевидно, почував до нього певну вдячність і не заважав одержувати прибутки з нового додаткового фаху, що до нього вдався Кемпбел. На чолі «місії УНР» у Вашингтоні тоді був уніатський піп Іван Ардан (йому «посол» В. Бачинський переуступив свої повноваження). Цей-то піп, який сам, по суті, тільки тим і займався, що торгував фальшивками — паспортами й візами, уповноважив Кемпбела бути «консулом УНР» на Монцезаро і весь сусідній домініон. Очевидно, Ардан вважав, що хоч Кемпбел ніколи не бачив України й слова по-українському не розуміє, та, проте, він не позбавлений всіх інших якостей, потрібних для оборони «національних інтересів» петлюрівської директорії. Щодо цього, то ми, до речі, з панотцем Іваном цілковито погоджуємося.

* * *

Проте терпіти, щоб у країні, яка нас визнала, поряд Офіціального агентства СРСР було консульство УНР, ми не мали наміру. Отже, яким побутом можна скоріше домогтися, щоб містер Кемпбел припинив свою «корисну дипломатичну» діяльність?

— Це буде нелегко,— твердив містер Гарбер,—бо «Інтелідженс сервіс» надто зацікавлена в тому, щоб Кемпбел залишався у складі консульського корпусу. Ви розумієте, доручення, що їх він виконує для поліції та військової розвідки, вимагають саме такого прикриття.

— Все одно. Поступитись з цих міркувань мені й на думку не спаде. Кемпбелову крамничку треба закрити.

— Ну, що ж, доведеться судитися з ним; притягти його за самозванство. Тільки, майте ж на увазі: раніш, ніж розпочинати позов, треба забезпечити всі докази, що вашому агентству доручено виконувати консульські функції для громадян СРСР в цілому та УРСР зокрема.

— Дозвольте, які можуть бути сумніви? У мене, щоправда, нема екзекватури, але мій вірчий лист, що його я вручив прем'єрові...

— Він свідчить про доручення вашого уряду, але не про згоду домініонного на виконання вами цих доручень на даній території.

— Так домініонний же уряд прийняв від мене той лист, і про це було по всіх газетах...

— Але не в наказі по міністерству і не в парламентських звітах, тобто цьому не надано значення державного акту.

— А самий факт перебування тут Офіціального агентства?..

— Не покликайтесь на такі речі; самий факт для суду нічого не значить, як і факт перебування тут Кемпбелової консульської крамнички. Треба вам знати, що на факти наш суд найменше зважає. Ви йому подайте законні підстави або прецедент.

— Ні, киньте, ні до чого тут ваші аналогії. Адже нас тут прийняли, і цього ніхто заперечити не зможе.

— Так, уряд домініону прийняв Офіціальне агентство, але прийняв його на підставі попередньої ще угоди між СРСР і метрополією, тобто торговельної угоди 1922 р., яка не передбачала офіціального визнання. Так само не передбачала та угода вашого права виконувати консульські функції. Тут прецедент був би не на вашу користь. Згадайте, що у столиці метрополії аж до визнання СРСР де-юре у січні 1924 р. існувало посольство «Тимчасового уряду» Керенського, і радянське Офіціальне агентство змушене було терпіти його присутність.

— Але тепер, коли вже є визнання де-юре від метрополії...

— Проте нема жодного акту, яким уряд домінії приєднувався б до того визнання. І перша наша справа — це домогтися такого акту. Інакше ми судовий процес програємо.

Що зробиш? Я змушений був визнати слушність Гарберових міркувань і спробувати пустити в хід наші парламентські зв'язки, щоб домогтися потрібної заяви від уряду.

* * *

Що перший мій крок у цьому напрямку був невдалий, провина частково моя. Не слід було покладатися на депутата-лейбориста Вудворта. Він, щоправда, вважав за свій обов'язок висловлювати до нас симпатії, бо в метрополії

тоді влада номінально була в руках лейбористського уряду. Цей колишній піп спробував навіть довести нам оті симпатії в «галерейній інтерпеляції»; під такою назвою став відомий його протест проти того, що у столичній художній галереї висіла картина з назвою «Більшовик». На картині намальоване було жахливе одоробло з довгими переплутаними патлами і хоч без ножа в зубах, та з покоцюрбленими скривавленими руками. Картину тоді справді зняли на вимогу Вудсворта, і він вважав це за величезну перемогу лейбористської партії і за послугу, яка мало не врятувала радянську владу від загиби.

Але цього разу, коли Вудсворт звернувся до Грегема з запитанням, чи поширюється визнання метрополією СРСР і на уряд домініону — заступник прем'єра дав зрозуміти зухвалому лейбористові, що ліберальний уряд не припустить його втручання до справжньої політики.

— Це надто складне конституційне питання, — сказав Грегем, — уряд не вважає за можливе дати на нього тепер якусь певну відповідь.

З лав лібералів залунало схвальне «гір-гір», і Вудсворт сів ні з чим, навіть не намагаючись повторити настирливіше своє запитання, чи тим менше вдатися до полеміки. Там, де перемога давалася не відразу, — лейбористи воліли не встрявати до бійки; тим паче, що яка ж їм була охота лізти в бійку за інтереси СРСР? А тон відповіді Грегемової, крім бажання поставити на своє місце Вудсворта, свідчив про небажання Грегема брати на себе відповідальність за подібні справи до повернення самого прем'єра. На

це повернення прем'єра, розумного ліберала-сепаратиста, мав і я деякі надії. А поки що...

— Поки що ви могли б полагодити справу через радянське представництво у метрополії: через уряд метрополії можна ж натиснути на наш уряд, щоб він у своїй зовнішній політиці не ухилився від лінії «модер-контрі»¹.

Це була пропозиція Гарбера, але я на неї ніяк не міг пристати.

— Ні, містер Гарбер, цього я не хочу.

— Ви боїтесь, що це зіпсує взаємини з домініонним урядом?

— Справа не в цьому. Може, деякі елементи в домініонному уряді, хоч би й той самий Грегем, раді були б піти лінією найменшого опору і уникнути відповідальності. Але я не хочу принципово, щоб ми правили за привід урядові метрополії силувати домініон.

— Дякую, ви дали мені хорошу лекцію патріотизму. Звичайно ж, не у ваших інтересах якоюсь мірою впливати, щоб обмежувалися прагнення нашого домініону до самостійності у зовнішній політиці. Бачу, що розраховуєте ви далеко...

— Боюсь, містер Гарбер, що ви у своїх висновках ідете далі, ніж я дав до цього підстави.

— Не будемо сперечатись на цю тему. Але як це погодити з тим, що в даному разі тут зачеплені істотні інтереси вашої країни?

— В тому й полягає справа, щоб вийти з цієї колізії і забезпечити ці інтереси іншим шляхом.

Гарбер мовчки міркував кілька хвилин.

¹ «Країни-матері», тобто метрополії.

— Добре. Тоді є тільки один вихід. Щоб хтось із жертв Кемпбелових заскаржив цього шахрая за аферу й самозванство; ми це називаємо «фолс претенс»¹. А ви тим часом доможетеся спеціального акту нашого уряду про визнання домініоном СРСР, незалежно від того визнання, що мало місце з боку метрополії. Це створить сприятливу атмосферу, і ми зможемо справу виграти.

— Вибачте,— це Булгаков, який мовчки прислухався весь час до нашої розмови, подав, нарешті, голос, — вибачте, я вас на хвилинку залишу.

Справді, за кілька хвилин він повернувся і сказав, звертаючись до Гарбера:

— Яків Карвацький, емігрант з України, обдурений Кемпбелом, просить вас сповістити, коли ви зможете з ним зустрітися, щоб оборонити його інтереси у судовому процесі проти шахрая-самозванця. Він уже відвідав вашу контору, та не застав вас, а тепер чекає коло телефону.

Я ж завжди казав, що з Булгакова таки будуть люди!

* * *

— Я своєї кервавиці не подарую. Щоб цей скоч мене так обдурив? Я вимагаю, аби його негайно було арештовано!

Це так обурювався Яків Карвацький у адвоката. І Гарбер виконав його вимогу. Того ж

¹ Фальшиві претензії.

дня—було це в перших днях липня 1924 року— він одержав ордер на арешт Кемпбела за шахрайство й самозванство. Уявляю собі, який здивований був детектив Кемпбел, коли з ним зробили те, що він звик робити з іншими: його заарештували й відправили до поліції.

Та подивом справа обмежилася. Навряд, щоб Кемпбел дуже розгубився чи злякався. Він же повинен був знати, що подібний арешт у цій країні (можна б сказати — у подібних країнах) це звичайна і незначна формальність. Раз є скарга, то може бути й арешт. Але довести скаргу, мовляв, хай спробують, а позбутись арешту — найлегша справа.

Справді, за десять хвилин по арешті Кемпбел був уже на волі. Для цього досить було йому довести, що він володіє нерухомістю; і його звільнили під заставу цієї нерухомості, тобто звільнили від суду.

І це було головне. Цим десятихвилинним арештом Гарбер домігся того, що суд було призначено на 18 липня, а всі газети сповістили про «скандал у консульському корпусі».

Тепер треба було готуватися до процесу. І вже з перших днів стало ясно, що найважче для нас — спереду. Напередодні суду до нас звернувся банк, де лежали гроші Офіціального агентства — «Роял-Домініон Бенк» — з пропозицією всі гроші переказати на поточний рахунок торгпредставництва. І коли ми висловили цілком зрозумілий подив, нам пояснили:

Банк позбавлений змоги відкрити окремий контокорент Офіціального агентства, бо нам

невідомо, що то за організація. За нашими відомостями — це цілковито приватна фірма.

І на доказ нам показали останній зшиток журналу «Файнаншел Пост» з інтерв'ю міністра торгівлі й промисловості Роберта Ло. Той заявив таке: «Приєднавшись 1922 року до торговельної угоди метрополії з СРСР, ми тим погодилися на те, щоб прийняти радянське торговельне представництво; але ніде не оговорено прийняття Офіціального агентства, що має консульські і навіть дипломатичні функції. Отже ми вважаємо Офіціальне агентство за приватну устанovu».

Звичайно, це інтерв'ю пристосовано спеціально до судового процесу. А відповіді зустрічною репресією на той момент ми не могли: домініон не мав окремого представництва в СРСР — його інтереси заступало посольство метрополії.

* * *

Становище створилося для нас досить складне. Та цього разу його полегшив нам суддя, що мав розглядати Кемпбелову справу.

— Бійтеся бога, — сказав він, буквально, 18-го липня, коли дійшла черга цій справі, — бійтеся бога, хіба можна за такої спеки займатися такими складними справами? Я справу відкладаю на місяць.

Спека справді була нестерпна. Така, яка буває тільки в цьому домініоні, де вісім місяців тягнеться люта сибірська зима, зовсім нема весни, а на літо припадає два місяці (як і на осінь).

Виглядає так, ніби природа хоче себе компенсувати за таку довгу зиму, зосередивши все своє тепло на два літні місяці. Та ми знали, що справа не в спеці, бо в серпні мала бути незгірша. Тож ми чекали, яку ще причину вигідає суддя, щоб далі відкласти процес на вересень — бо аж у вересні мав приїхати з Європи прем'єр і дати настанову про ведення процесу.

Цікаво склалися справи! Всі удавали, ніби це звичайний дрібний процес за якихось одиннадцять доларів (вісім за паспорт і три за візу), шахрайським підступом витягнені якимсь шотландцем Кемпбелом у якогось іммігранта з України Карвацького. Великої сенсації у пресі викликати Гарберові спочатку не пощастило. Після перших оповіщень про скандал у консульському корпусі з'явилася в пресі маленька замітка старшини корпусу, норвезького генерального консула, що Кемпбел не числиться в консульському списку і що повідомлення газетне, ніби він, дуаен (старшина), мав на думці взяти Кемпбела під свою оборону—не відповідає дійсності. І все. Після цього преса замовкла й навіть не сповістила про те, що процес відкладено. Звичайно, тій пресі хтось дав пораду замовкнути. І в цілому домініоні були всього тільки дві газети англійською мовою, що на цю пораду не забажали пристати, і обидві були тижневі, а не щоденні...

Сама собою заява дуаена консульського корпусу становила певну нашу перемогу. Та не доведена до кінця, бо норвезький генконсул дуже чемно дав нам зрозуміти, що на нашому боці він не мав наміру брати участі в процесі, бо,

мовляв, це може поставити його у двозначний стан в очах домініонного уряду: адже й про наше право виконувати консульські функції не було зазначено в будь-якому урядовому акті. Ми й не наполягали: який же може бути «наш бік», коли всі ніби умовилися всіляко підкреслювати, що це якась дрібна приватна справа— «Яків Карвацький верзус¹ Джон Д. Кемпбел». І, підкреслюючи, непомітно натискали потаємні пружинки, щоб тим чи тим чином на справу вплинути, тобто вони думали, що ті пружинки натискаються непомітно. Для нас же не було сумніву, що на цій справі ворожі до нас елементи домініону намагаються дати бій саме нам, саме СРСР. Недаремно ж справу доручено судді, який мав забезпечити її провал для нас. То був маленький, лисий і посивілий у дрібних провінціальних інтригах француз-фашист, що ніколи не відігравав у домініонній політиці більш-менш видатної ролі, проте, завжди якимось чином бував заплутаний у всіх брудних і провокаційних політичних справах.

* * *

Будь-що-будь, ситуація для нас складалася несприятлива. Тож, коли Гарбер запросив мене взяти участь у процесі в ролі свідка-експерта з боку Карвацького, я висловив сумнів: чи слід мені особисто йти на такий ризик?

¹ Проти.

— Не слід,— підтримав мене Булгаков.— Коли б на те ваша згода, то я б залюбки взяв на себе роль такого свідка-експерта. А ви дасте мені кілька попередніх лекцій з українознавства. Коли ж я на чому зірвусь, то це меншою мірою відіб'ється на авторитеті представництва й нашої країни.

На цьому ми й погодились.

Настав призначений день у серпні. Не буду описувати судової рутини на початку засідання. Але надмірна байдужість судді та й самого Кемпбела, млява цікавість преси і низка інших, ледве відчутних показників наводила мене на думку, що процес, мабуть, і цього разу зірветься. Я думав, що це було б не так уже й погано: може, за той час відбудуться зміни на нашу користь. Я навіть був майже певен того.

Показники мене не обдурили.

Щойно дійшла черга до свідчень Булгакова, як суддя спитав:

— Чи готові ви присягнути, свідку?

Цього ми, виявляється, не передбачили. Ну, яку ж, крім негативної, міг дати відповідь комсомолець і кандидат у члени партії Булгаков?

— З яких причин? — поцікавився суддя.

— Коншієншієс обжектор, — переконання не дозволяють мені виконувати релігійних обрядів, а значить, і брати присягу, — пояснив Булгаков.

— Отже головний свідок обвинувачення відпадає! — зрадів адвокат Кемпбела.

— Так, і це змушує мене знову відкласти на місяць розгляд цієї справи, — зробив суддя несподіваний для декого, та цілком передбачений мною висновок.

Обидві сторони дістали ще один місяць на готування до процесу, і протягом того місяця сталися нові речі, дивні і водночас цілковито логічні речі, що їх слід було давно сподіватися.

* * *

Крім згаданих двох органів преси англійською мовою, заговорили енергійніше за справу чотири органи українською: робітнича й фермерська газети, жіночий і юнацький журнали. За ними, вв'язавшись з ними в полеміку, загаласувало до десятка друкованих органів різних мастей жовтоблакиті. Втрутилася преса сусідньої республіки,— українська, а за нею й англійська. Раптом там згадали, що є Кемпбелів колега у Нью-Йорку, хоч і українець — доктор Загайкевич — та незгірший за Кемпбела шахрай і самозванець. Хтось намагався заскаржити до суду й Загайкевича. Справа, що ще вчора здавалася дрібною й незначною, об'єднувала тепер найпередовіші елементи робітництва й фермерства двох країн — і не тільки з української колонії — у протесті проти того, що уряди тих країн потурають петлюрівським недобиткам.

Що, власне, трапилось? Чому потрібні були двомісячні відстрочки для того, щоб справа набула такого розголосу, щоб десятки тисяч людей раптом відчули її за свою, принципову, справу?

Важко було б мені дати якусь певну відповідь на це питання. Можливо, до нас тільки приглядалися спочатку — адже ми були в цій

країні один місяць до початку самої справи; можливо, що принципова заява Булгакова на суді — відмова його присягати — викликала до себе такі симпатії, перш за все з боку молоді: недаремно ж перший почав активну кампанію на нашу користь український комсомольський журнал. А можливо — і це, здається, чи не найпевніша причина — наближалася осінь, припинялися польові роботи і наступала пора безробіття, тобто створювалася атмосфера в масах робітників і фермерської бідноти, коли досить було б і дрібного приводу, щоб дати початок активному масовому рухові, щоб дати вихід незадоволенню мас.

А процес Кемпбела зовсім не був дрібним приводом. Він давав підстави до аналогій і до багатьох вимог внутрішньополітичного порядку. Саме це примушувало нас додержувати великої обережності, щоб уникнути цілковито можливих провокацій.

Я, щоправда, не ухилявся давати інтерв'ю численним кореспондентам, які нас щодня відвідували. Та я категорично відмовлявся, цілком зрозуміло, виступати на численних мітингах протесту проти злочинів петлюрівщини; кажу — «цілком зрозуміло», бо здебільшого то водночас були протести проти поведінки уряду даної країни, яка дає притулок петлюрівським агентам і навіть терпить їхнє «представництво» на своїй території. Небезпека провокації збільшилася, коли наспіли відомості, що в Нью-Йорку не дійшло до судового процесу. Там справа була простіша. На контрольному пункті Елліс-Айленд (так званому «Острові Сліз») зібралось кілька

десятків жертв «консула УНР» Загайкевича: їх повернули з Європи, бо паспортів їхніх ніхто там не визнавав. Сполучені Штати відмовлялися їх приймати назад і призначили їх на депортацію, тобто на вислання за межі країни. І от, коли «консул» Загайкевич, запрошений тими кандидатами на депортацію, був такий наївний, що їх відвідав, обурені жертви порядно-таки побили невдачу дипломата. Це викликало новий галас у пресі й натяки, що до цієї справи причетні були «московські більшовики». Отже нам таки потрібна була обережність.

* * *

Зате Яків Карвацький перетворився з малопомітного офіціанта на справжнього героя. Його портрети друкувалися по газетах, його інтерв'юювали репортери, його запрошували на мітинги протесту, конференції тощо, і всюди він виступав, уже не обмежуючись «своєю керованицею», але розповідаючи, що він раніш не знав різниці поміж УНР і УРСР і як ця справа відкрила йому очі; надто ж, коли він довідався, що заступництво національних і державних інтересів УНР покладено на шпига й ката.

Очевидно, що Кемпбел не міг стерпіти такої образи, і за якийсь час Карвацький одержав оповістку про те, що і його мають судити за образу честі Кемпбела. На оповістці сказано було, за загальноновживаною тут формою, «Король проти Якова Карвацького», і Карвацький не тільки не злякався цього, а, навпаки, зріс у

власних очах, а в його прилюдних виступах залунав новий мотив: «Хай навіть сам король буде проти мене, але я таки доможуся правди!» Це викликало нові оплески і втягало нових прихильників Карвацького та СРСР до кола тих, хто цю справу вважав за істотно свою.

А що українці, переважно дрібні фермери, відігравали чималу роль в кооперативному фермерському русі домініону і мали своє досить міцне представництво в управі знаменитої хлібоекспортної організації «Пшеничний пул», то їй повинні були рахуватися з ними західні, фермерські провінціальні парламенти і муніципалітети. А що переважала в українській колонії, а значить, і серед фермерів, радянська орієнтація, то їй не диво, що прем'єр-міністр домініону, повернувшись із Європи, об'їздивши в зв'язку з наближенням виборів західні провінції, змушений був заявити на засіданні одного з провінціальних парламентів, що домініон «готовий визнати СРСР».

* * *

Ця половинчата заява правила за показник нового зламу в справі, повороту її на нашу користь. Та нас вона повністю задовольнити не могла. Тож нову інтерпеляцію в домініонному парламенті вніс уже не лейбористський, а фермерський депутат; і виголосив він її від імені прогресивної фракції парламенту.

— Чи визнав уряд нашого домініону Українську Радянську Соціалістичну Республіку і чи визнає він так звану «Українську народну

республіку»? — запитався на найближчому засіданні палати громад лідер прогресивної партії Гарланд. З його тону можна було судити, що цей кремезний фермер ставить питання руба і жадає відповіді без крутійства.

І прем'єр поквапився відповісти:

— Визнавши Союз Радянських Соціалістичних Республік, ми тим визнали всі республіки, які входять до складу Союзу, між ними й Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Щождо так званої «Української народної республіки», то ми її не визнаємо і ніколи не визнавали.

Можна було б уважати, що все гаразд, шкода тільки, що прем'єр випустив закінчення умовленої поміж фракціями формули визнання: коли б він додав, що так званої «Української народної республіки» взагалі і не існує на світі, — все було б справді гаразд. Та поновлювати питання заради цього не мало сенсу. Адже прем'єр-міністр не конче повинен бути знавцем з політичної географії, навіть коли він є водночас міністр закордонних справ.

Зате ми мали невеличку компенсацію в іншому, і це остаточно забезпечувало наші позиції на процесі. Найвищий суд домініону, уступаючи громадській думці, пояснив, що у випадках, подібних до того, який мав місце з Булгаковим, можна замінити релігійну присягу урочистою заявою — «солемен аффірмейшон». Я кажу, невеличку компенсацію, але невеличка вона в порівнянні з загальним значенням прем'єрової заяви для престижу нашої країни. Взагалі ж то був перший випадок, коли у даній провінції, де

ще діяв частково код Наполеона, присягу замінялося звичайною заявою. Даючи таке пояснення, найвищий суд наражався навіть на серйозні неприємності з чесними католиками, що переважно залюднювали провінцію. Але наражатись на неприємності з прогресивною фракцією парламенту було ще небезпечніше. І найвищий суд, так само як і прем'єр, обрав найменше зло.

* * *

Справа ж тут полягала ось у чому. Цей домініон, хоч уже перестав бути суто сільськогосподарською країною (під час війни зросла промисловість коштом воєнних замовлень з Європи, і промислова частина народногосподарського прибутку становила вже 51%), проте фермерство в ньому відіграло виняткову роль. Бо домініон був одним з основних поставщиків пшениці для цілої Європи. Тож і метрополія і сусідня домініонові республіка мріяли про те, щоб монополізувати в своїх руках домініонний експорт пшениці. А для цього конче потрібно було об'єднати величезну кількість дрібних фермерів, бо саме дрібні фермери були тут великі землевласники, та майже не було великих експортних ферм; землевласники воліли здавати в оренду свої землі дрібними шматками, бо освоєння відразу великих площ, за домініонних природних умов, вимагало б надмірних грошових витрат. Отже, домініон залишався країною дрібного й середнього фермерства.

Об'єднати цих дрібних продуцентів пшениці могла виключно кооперативна організація: так

вважали фінансисти й політики метрополії і сусідньої республіки. І от починається гарячковий процес — наввипередки! — вкладання капіталів обох країн у величезні акціонерні товариства домініону, що їх про людське око вважалося й називалося «кооперативами». Свої землеробські кооперативи — «пули» — виникли в кожній провінції; щождо федерального, загальнодомініонного об'єднання експортерів пшениці, то тут жодна з конкурентних сторін не наважувалася творити окремих своїх організацій: обидві-бо розуміли, що така конкуренція всередині домініону була б згубна для виступів домініонної пшениці на європейському ринкові. Ні, в Європі домініонні експортери пшениці повинні виступати єдиним фронтом, саме в цьому полягає їхня сила... А для того і домініонна організація експортерів пшениці повинна бути єдина. Таким чином утворився в домініоні єдиний «гвіт-пул» — кооператив продуцентів та експортерів пшениці.

І вже всередині цього кооперативу, непомітно для більшості його членів, запекло боролись за цілковите опанування цього об'єднання, за переважний вплив на нього капітали метрополії і сусідньої республіки.

Та було б навіть неприродним, коли б з цієї потаємної боротьби не скористалися самі фермери і не спробували зосередити у власних своїх руках керівництва «гвіт-пулом». Певні успіхи цих заходів посилили позиції дрібнобуржуазної фермерської партії, так званої прогресивної. Неймовірна політична обмеженість верхівки, брак досвіду в політичній діяльності самої пар-

тійної маси послаблювали той ефект, що його могло б дати досить-таки швидке зростання цієї нової в домініонній політиці сили та її втручання до справ, які безпосередньо фермерів ніби не завжди стосувалися.

В парламенті ж після останніх виборів встановився такий розподіл сил: маючи невеличку перевагу над консерваторами, ліберали однак не становили навіть половини членів палати громад; лейбористи нараховували чотири мандати, так що з ними можна було й не рахуватися, надто коли зважити на їхнє заяче боягузтво; отже за справжній регулятор у дебатах і, особливо, в голосуванні правила прогресивна фракція: приєднання тридцяти прогресистів-депутатів до лібералів чи консерваторів завжди визначало абсолютну більшість голосів на тому чи тому боці.

* * *

Щоправда, такий стан регулятора у змаганні двох партій великого капіталу не дуже сприяв самовизначенню прогресистів у загальнодомініонній політиці. Тим паче, що політична діяльність партії обмежувалася рамками парламенту. Та коли парламентські сили впливали на прогресистів, використовуючи їхнє винятково вигідне становище за даного співвідношення чинників, то чому не могли спробувати такого впливу й позапарламентські сили?

О, звичайно, не доводилося говорити про якісь виразні чи хоч і невиразні симпатії верхівки прогресистів до комунізму або до СРСР; але

компартія домініону починала все більше впливати на найбідніші елементи з фермерської маси; з цим не можна було не рахуватися.

І ще важче було б не рахуватися з аргументом, що його висували комуністи: СРСР — найбільший у світі продуцент і експортер пшениці; чи ж вигідно домініонним експортерам пшениці відразу займати ворожу позицію до цього могутнього суперника? Адже радянське збіжжя потрапляє на європейський ринок на два тижні раніш за домініонне; адже це ставить СРСР у вигідніший стан щодо визначення цін того ринку на пшеницю. Цим аргументація комуністів обмежувалася, решту висновків робили вже самі прогресисти: це ж було до нинішньої кризи, і дехто з них, може, плекав надії на можливість мирного розподілу сфер впливів на ринках чи бодай якоюсь мірою погодженої політики цін. Не знаю, чи треба тут додавати, що ніхто — і найменше Офіціальне агентство — не давав їм аж ніяких обіцянок або хоч би натяків на подібні висновки. Чимало у всій цій історії для нас самих було несподіваного.

Та дехто в парламентських кулуарах глузував, що прогресисти цього разу приєднали свої вирішальні голоси до пропозиції відсутньої у палаті комуністичної фракції. А що наближалися вибори, то урядовій ліберальній партії не дуже доводилося сперечатися. Тим паче, що це давало їй привід до самостійного, в піку метрополії, виступу в зовнішніх справах.

Отже все найцікавіше трапалося вже до процесу. Що ж іще розказати про самий процес?

Щойно закінчилися неминучі формальності, як першу атаку почав оборонець Кемпбела. М-р Гарбер потім запевняв, що він навмисне цього припустився, бо воно було йому на руку: хай, мовляв, супротивник зразу покаже свою найнебезпечнішу зброю, а тоді вже помірємося силами.

А сповнена по береги зала без великого напруження стежила за адвокатським двобоєм, бо закінчення справи для більшості було безсумнівне.

Перший натиск Булгаков відбив самостійно, без Гарберової допомоги,— і відбив блискуче.

— Покажіть нам на карті Українську народну республіку,— зажадав Кемпбелів оборонець, і під загальний регіт Булгаков розвів руками як людина, що опинилася в безпорадному стані і неминуче повинна розчарувати свого співбесідника.

— На превеликий жаль, позбавлений змоги виконати ваше прохання і показати вам те, чого не існує ні на карті, ні на світі.

— Отже ви вважаєте, що України на світі не існує?

Оборонець надто поспішав святкувати перемогу. Незручно і навіть трохи педантично почав Булгаков адвоката:

— Навпаки, я вважаю, та так воно і є, що існують аж дві України. Одна з них — це єдина в світі українська держава, саме — Українська

Радянська Соціалістична Республіка, що інтереси її та її громадян захищає в Канаді Офіціальне агентство СРСР. Друга складається з окупованих Польщею, Румунією й Чехословаччиною українських земель, які, звичайно, не можуть ще мати своїх представництв за кордоном. Щождо тієї «України», яку мав репрезентувати м-р Кемпбел, то її справді не існує.

— І не існуватиме! — подав хтось репліку із зали, викликавши сердитий вигук судді:

— Ордер! — тобто — «до порядку».

За коротенькою й повчальною лекцією з політичної географії Булгакову довелося виголошити ще й лекцію з історії громадянської війни та дипломатичної політграмоти. Цього разу вже на запитання м-ра Гарбера.

— Скажіть, експерте, чи існувала взагалі УНР?

— Так, існувала, хоч і недовго.

І Булгаков коротенько переказав хід подій на Україні під час громадянської війни.

— А як ви, співробітник дипломатичної установи, вважаєте, чи закордонні представництва відповідають за поведінку свого уряду?

— Безперечно, інакше вони не можуть репрезентувати того уряду.

— Отже, на вашу думку, підсудний відповідає за грабунки, вбивства, знущання з людності, зокрема за єврейські погроми, що їх чинив його уряд?

Кемпбелів оборонець не дав Булгакову відповіді.

— Я відводжу цей закид на адресу мого підоборонного, — втрутився він, — бо м-р Кемпбел

не може нести відповідальності за вчинки уряду, який уже не існує.

— Отже,—святкуючи перемогу, підхопив м-р Гарбер,— мій опонент сам визнав Кемпбела за людину, що репрезентувала уряд, який не існує, тобто за самозванця.

Це було блискуче. Кемпбелів оборонець сам відчув, що, намагаючись урятувати репутацію підсудного, він перехитрив самого себе. І м-р Гарбер повів свій дальший наступ саме лінією виявлення репутації підсудного.

— Скажіть, підсудний, ви шпигун?

Кемпбелів оборонець був до краю обурений.

— Я вимагаю, щоб тут не ображали мого клієнта в присутності високого суду!

І коли суддя закликав до порядку Гарбера, той смиренно відповів:

— Яка ж тут образа, мій лорде? Адже я говорю лише за професію підсудного. Люди, що виконують доручення поліції, називаються шпигунами.

— Детективами! — заверещав, почервонівши, сам Кемпбел.

— І шпигунами, на цілком законних підставах. Я наведу високому судові прецедент, що мав місце у Лондоні із суддею лордом Кемплем (однофамільцем сьогоднішнього підсудного) і прокурором Фіпрой Келлі чотирнадцятого квітня 1858 року, коли на вимогу адвоката Є. Джемса обидза погодились саме на таке визначення.

Факт був незаперечний, і далі м-р Гарбер називав Кемпбела не інакше як шпигун:

— Скажіть, шпигуне Кемпбел...

А я подумав, що цим успіхом Гарбер завдячує мені, бо тільки днями я переказував йому цей епізод з процесу Бернара з О. Герценом¹.

Зрештою, залишались дрібниці — довести, що паспорти й візи, які видавав (продавав!) Кемпбел, були недійсні, і що він не мав екзекватури, хоч консульський патент йому спішно сфабрикувала «місія УНР» у Вашингтоні.

Справу Яків Карвацький виграв, ми були певні, та задача судді, очевидно, полягала в тому, щоб не програв і Кемпбел. Тож кари він на самозванця не наклав.

— Кемпбел не мав правних підстав виконувати консульські обов'язки, та на процесі не доведено, що він діяв свідомо із злочинним наміром. Тож я даю йому пораду закрити свою консульську контору.

* * *

Таке було резюме судді, що увільняло Кемпбела від кари. Поради ж судді Кемпбел не вволив. Бо хоч вівіска «Консульство УНР» другого ж дня зникла, але за кілька днів я одержав повідомлення:

«На клопотання генерального консульства Французької республіки м-ра Дж. Д. Кемпбела акредитовано як консула князівства Монако».

Очевидно, хтось таки надто був зацікавлений у тому, щоб залишити Кемпбела у консульському корпусі. Та доля князівства Монако не дуже нас обходила...

¹ А. И. Герцен. Былое и думы. 1932, т. II, стор. 434—448.

Суду над Яковом Карвацьким не було. Воно й зрозуміло після такого повороту Кемпбелового процесу. Формула ж «Король проти Якова Карвацького» розшифрувалася так, що Карвацькому шкодувати не довелося. Його просто вислали адміністративним порядком — «депортували» з домініону, і він поїхав до СРСР.

* * *

Бувши торік на хлібозаготівлях у Дунаєвецькому районі на Вінниччині, я бачився з Яковом Карвацьким. Він завідував тоді районним транспортом і не нарікав на те, що його «депортовано» до СРСР.

Мабуть, він і тепер ще у Вінницькій області, тож, як доведеться вам там бувати, то ви від нього зможете довідатись про багато цікавих подробиць цієї правдивої історії. Між іншим, ви могли дещо читати про неї у «Вістях ВУЦВК» за 1924—25 рр., де містилися на цю тему дописи заокеанського кореспондента цієї газети.

Жовтень—грудень.
1932

ВАСЬКА КВАСНИК

*М*істифікація? Може, й так. Чи, може, божевілля? Так нащо ж тоді скріплювати це законними нормами? А зрештою американський нотар підпише все, що завгодно. Надто ж, коли заплатити трохи понад таксу.

Все-таки, як хочете, а це найхимерніший з нотаріальних документів, що потрапляли до моїх рук. А їх за цей час перейшло через мої руки — тонни, найрізноманітніших гатунків, від «найдосконаліших» перпетуум-мобіле («без цього винаходу не проіснує жодна культурна країна») до посвідчень у дусі «цей джентльмен справді пророк, що стверджено багатьма свідченнями за присягою, тож він має законні підстави практикувати в межах, передбачених конституцією...».

Але цей документ —

Зрештою, чекайте, він у мене зберігся.

«Я, нотар... дільниці селища Гемтремк, графства Детройт, штату Мічиган, правом, наданим мені конституцією цих Сполучених Штатів, закликавши в поміч боже провидіння, підписом

своїм і державною печаткою цих Штатів стверджую:

що, з власного бажання прийшовши до мене... місяця... року містер Вассілі Кваснік, народжений у Росії мешканець Гемтремка, і за присягою показав:

що було йому вночі з... на... місяця... року, коли він не спав, а благочестиво міркував про долю й шляхи світу цього, видіння:

що розверзлися йому небеса з превеликої ласки всемогутнього і побачив він у небесах Володимира Леніна і Єрмака Тимофійовича, і що сказали вони йому, як наведено далі:

що в Сибіру, на сто і знову на сто миль від озера Байкал, у такому місці, до якого не можна дійти пішки, ані доїхати через бездоріжжя і глухі непрохідні ліси, а тільки долетіти аеропланом,— живуть багаті люди, за фахом фермери;

і що є в цих людей багато худоби, так, що припадає на кожного по сто і знову по сто коней і корів, і овець, і свиней, і всякої дрібної худоби;

і що вбачають вони, Володимир Ленін і Єрмак Тимофійович, у цьому велику несправедливість людську, бо в тій же країні є багато бідних людей, також фермерів, які худоби зовсім не мають, і що несправедливість цю треба усунути заходами, передбаченими законами країни;

тож він, Вассілі Кваснік, знаючи і чувши, що нинішній уряд Росії, саме уряд радянський, не потурає несправедливості, коли від неї страждають інтереси бідних фермерів, звертається законним шляхом до акредитованого в сусідній

країні представництва радянського уряду і, повідомляючи про вищезазначене, просить назване представництво порушити клопотання перед радянським урядом, щоб надіслали до тієї місцевості за озером Байкал урядову експедицію і щоб розподілити ту худобу на основах справедливості, як всемогутній заповідав усім людям.

Відібравши від названого Василя Квасніка присягу, наведене свідчу своїм підписом і печаткою цих Штатів, стягнувши з прохача законом передбачений податок і на покриття поштових видатків, а разом вісім доларів 14 центів (8.14)».

Далі справді були печатка й підпис.

Я не став морочити собі голову цією явною маячнею чи недотепним жартом і тільки шкодував часу, витраченого на читання «документа».

— Єрунда! Викиньте це, товаришу Булгаков. Чи, пак, уже записано до «входящих»? Ну, прикладіть до справ. І на цьому кінець.

* * *

Але на тому ще не був кінець. Бо за тиждень надійшов лист із Гемтремка. Василь Квасник, — цього разу він писав уже сам, російською мовою, — цікавився, що я зробив з його клопотанням відносно несправедливого розподілу худоби за Байкалом, і дивувався, що нема від мене відповіді.

Обурюючись на настирливість містифікато-

рів (чи божевільного), я й цього листа приклав до справ. Набридне ж їм колись займатись дурницями і витрачати гроші на нотарів і на пошту.

— Як ще щось подібне буде з Гемтремка, ви мені не доповідайте, а просто підшивайте до справ, і все. Ніколи тут морочитись...

Булгаков, очевидно, мав намір твердо додержувати мого розпорядження,— якийсь час мені не нагадував про цю чудернацьку справу; та бувають, очевидно, обставини, що руйнують найкращі наміри.

Тож він зайшов того дня з трохи ніяковим виглядом.

— Там з Гемтремка... В тій справі.

— Я ж просив...

— Та ні! Він приїхав особисто.

— Хто?

— Василь Квасник. Чекає. Запросити?

Що ж мені було робити, раз виявляється, що «містер Вассілі Кваснік» таки існує на світі?

— Просіть.

Цей здоровило, що мало не проривав рукавів піджака опуклостями атлетичних біцепсів, міг би бути шахтарем, вантажником, а може й боцманом. Та з-під скибок русявого волосся, зачесаного на самі брови (так не стрижуться боцмани, подумалось), визирали на мене такі ясні, сіроблакітні, нікому нічого не винні очі, така зніяковіла на устах завмерла усмішка, що я відразу вирішив: ні, таки не боцман, він не звик командувати. Навпаки, він звик, щоб ним командували. Значить, він не містифікатор, а а скорше жертва містифікації. Може, справді ненормальний? З чого б тут почати?

— Сідайте, розкажіть, яка у вас справа.

Квасник сторожко притулився на краєчку крісла.

— Я ото писав до вас... та які наслідки?

— Чекайте... Невже ви приїхали тільки для того, щоб довідатись? У вас нема інших справ у Монцезаро?

— Нема. Я спеціально.

— Скільки ж ви витратили на дорогу?

— Сорок доларів.

— Це в один кінець, мабуть; а в обидва — вісімдесят. І вам не шкода грошей?

— А чого ж тут шкодувати? Справа серйозна.

Ні, це таки маніяк! Треба перевести розмову в іншу площину.

— Так ви непогано заробляєте? Де ви працюєте там у Гемтремку?

— Та не зле. Я по малярній часті. У Форда кари фарбую.

«Кари» — це автомобілі.

— Цікаво. Я ж ніколи не бачив, як це робиться. Розкажіть.

І він докладно, з усіма подробицями розповів мені весь процес цієї складної роботи. Як подається кузов машини до кабінки, як саме приводяться в дію пульверизатори з фарбою, далі він виклав умови праці на Фордових підприємствах, розповів дещо про російську та українську колонії в Детройті, Гемтремку... Я, нарешті, не втерпів:

— Слухайте, ви ж розмовляєте, як цілком нормальна людина: хто ж то вас напоумив заходитися коло тієї безглуздої справи з ху-

добою за Байкалом та ще гроші на неї витратити?

Квасникові очі тривожно метнулися кудись убік, ніби він раптом прокинувся. Та то було на єдину мить. І він уже знову, цілковито спокійним тоном, ніби говорив про звичайну, побутову річ:

— Ну, а як було мені віденіє. Треба ж усунути несправедливість.

— Та невже ж ви вірите у візії? Ну, приснилося вам, приверзлося.

— Ні, не приснилося. Я ж не дитина і не п'яний. Колись, щоправда, пив здорово, а тепер — ні-ні. Особливо з того часу, як було мені віденіє.

Я зробив ще одну спробу.

— Розкажіть же мені, як саме це було.

— Та як... Ну, розверзлися небеса, і побачив я у них товариша Леніна і Єрмака Тимофійовича, і сказали вони мені...

— Чекайте, чому ж саме Єрмака Тимофійовича? Яке він має відношення до радянської влади?

— А мені ж звідки знати? Таке було мені віденіє. Так от, сказали вони мені...

Я був безсилий. Переді мною сиділа нормальна, здорова людина і спокійним голосом розповідала про найбезглуздіші в світі речі. Квасник сам був переконаний, що говорить правду, — сумнівів щодо цього я не мав.

— ...Отже треба усунути цю несправедливість, бо радянська влада несправедливості не потерпить, і так же Ленін навчав, — закінчував уже Василь Квасник.

— Звідки ж ви знаєте, чого навчав Ленін?

— А як же? Нам агітатори на мітингах говорили.

— А самі ви не читали Леніна?

— Ні. Я не дуже грамотний, та й нащо мені читати, коли я його сам бачив, бо ж було мені віденіє... Так ви вже напишіть до радянського уряду, хай там допильнують тієї справи. А як треба на поштові видатки, чи як там, так за тим я не постою.

Я визнав свою поразку і змушений був остаточно здатися.

— Добре. Напишемо. Не турбуйтеся, не нагадуйте, а терпляче почекайте, як буде відповідь — ми вас сповістимо.

Виявилось, що Квасника не так легко й позбутися. З тією ж ніяковою посмішкою, ніби йому було дуже незручно, але — що зробиш, обов'язок, — він обережно додав:

— Мені там лоєр казав, що за клопотання належиться консульський податок. Так я вже краще заплачу, щоб певніша справа була.

Ще б пак бракувало, щоб я став учасником цієї містифікації і брав за це гроші!

— Не треба ніякого податку. Коли клопотання стосується не особистих, а загальногромадських справ, ми звільняємо від консульського збору. Ви ж собі не матимете користі, як справа розв'яжеться.

— Так-то так, але воно б певніше...

— Якби ми з вас ще податки стягали, то це було б несправедливо, а ви ж самі кажете, що радянська влада не потерпить несправедливості, — вдався я до його власного аргументу.

Це вплинуло. Василь Квасник поїхав, а я не знав, чи так я чинив цього разу, як слід мені було.

Та я, признатись, і не знав, що далі робити з цією справою. Посилати до наркомату Квасникове клопотання? Та це ж анекдот буде! Пояснити в листі, в чому справа, прохати надіслати Квасникові якусь незначущу відповідь, власне «відписку», — теж не випадало: мені могли відповісти на це здивуванням, що я турбую наркомат подібними дурницями, коли в країні мого перебування не бракувало справді важливих справ.

Довелося знову покласти Квасникову справу «під сукно»...

* * *

Дипкур'ери — це зовсім особливі люди. Я бачив їх багато, і кожний з них мав у собі щось відмінне від інших, як взагалі відрізняються люди один від одного. Були серед них, очевидна річ, і кращі й гірші, і збагачені роками досвіду, такі, що загубили вже лік кордонам і формам прикордонних жандармів; такі, що вміли з першого погляду пізнавати шпики і точно знали, в який бік скерувати цівку затисненого в кишені револьвера. І такі були, що вперше потрапляли за кордон, щогодини повторювали в пам'яті одержані перед від'їздом інструкції, бачили шпики й напасника в кожному нікому нічого не винному випадковому пасажирі і потрапляли часом, через свою гіперболізовану підозрілість, до ко-

мічних ситуацій (бо підозрілість і пильність — зовсім різні речі).

Але в моїй уяві всі радянські дипкур'єри уособлювались в образі Нетте й Махмасталя. Я знав, що кожен з них має за плечима багато років громадянської війни, і що серед цих дипкур'єрів можуть бути люди з недостатнім досвідом закордонної роботи, але нема поганих партійців і нема боягузів.

Та все це не дає вам уявлення про радянського дипкур'єра, бо наш дипкур'єр, це — поєднання більшовика-матроса й більшовика-латиського стрілка. Він суворий і впертий і володіє зброєю, як латиський стрілок; він зрісся з небезпекою, він відважний і життєрадісний, як військовий моряк.

І ще не все. Бо для нас приїзд дипкур'єрів — це було зовсім не те, що приїзд їхній до першої-ліпшої європейської країни. Мені ж доводилося чувати в повпредствах Європи, як, прийнявши від дипкур'єрів пошту, їм казали:

— А тепер, хлопці, погуляйте і відпочиньте, бо повертатися днів за два-три.

Коли ж потрапляв довгими місяцями очікуваний дипкур'єр до нашої заштатної й заокеанської країни, то ми не давали йому ні гуляти, ні відпочивати, ми не знали, де його посадити й чим нагодувати, наввипередки водили по нецікавих йому часом театрах і парках, дарували не потрібні йому часом сувеніри, псували йому шлунок екзотичними ласощами запашних ресторанів китайського кварталу й старовинних французьких льохів. Наміри в нас були найкращі, та я не певен, чи справді були задоволені дипкур'єри

з нашої гостинності, бо ту гостинність ми хитро поєднували з найдосконалішою системою експлуатації, виціджуючи з них всі, які тільки може уявити собі найбагатша фантазія новини: і про те, як посуваються підготовчі роботи в Кічкасі, і про те, як маком сіли на партзборах троцькісти, і про фінал футбольного матчу Харків — збірна—Ленінград, і про нову постанову в театрі Вахтангова, і про асфальтування вулиць у Москві — і багато, багато ще іншого, чого не вмістить ні річний комплект «Екрана», ані навіть усі разом томи БСЭ.

Бо регулярною диппоштою нас не обслуговували, газети прибували на двадцять другий день, і приїзд дипкур'єра був великим святом для нашого невеличкого радянського колективу. Шматочок радянського життя вривався до стін консульства разом з цими кріпкими, життєрадісними людьми, і ми поспішали на повні груди надихатися тим свіжим, дужим і запашним радянським повітрям. Коли ж той самий кур'єр приїздив удруге, ми зустрічали його як старого інтимного приятеля і гудили його, чому він так довго не показувався і не подавав про себе звісток,— ніби все це справді від нього залежало.

Карл Едельвейс приїхав до нас утретє, го ж уже й сам, мабуть, міг вважати себе за старого нашого приятеля. Чи не це докладне знайомство з нашими звичаями навчило його оборонятися від нашої нещадної експлуатації його як інформаційного джерела? Тактика оборони була нескладна, але певна. Він швидко переходив до наступу, захоплюючи ініціативу в свої руки і примушуючи нас, кінець кінцем, інформувати

його про місцеві новини, набагато менше цікаві і для нас і для нього, ніж ті, що їх він привіз із Москви.

Та це був такий хитрий і стріляний колишній політком латиського батальйону інтернаціонального червоного полку, що доводилося таки перед ним пасувати і, інформуючи його, давати йому відпочинок від наших нескінченних розпитувань. Таким чином і сталося, що я розказав йому про чудернацьку справу Квасника.

* * *

Привід для цього знайшовся найприродніший, бо саме зайшов до кабінету Булгаков і з безнадією в голосі повідомив мене, що Квасник знову приїхав довідатися, як розв'язалася його справа.

Довелось цього разу Квасникові почекати чимало, доки я переповів Карлові всю історію цієї справи. Уважно прослухавши й задавши мені кілька запитань, які стосувалися всяких деталей, Едельвейс, нарешті, промовив:

— Може ви приймете цього Квасника при мені, бо я його, здається, вже трохи знаю.

І коли Квасник зайшов, знов з ніяковим виглядом присівши на край крісла, Едельвейс раптом встав, кілька секунд уважно приглядався до відвідувача, ніби перевіряючи самого себе, а тоді здивував мене запитанням до Квасника:

— У Саут-Бетлегеймі працював колись? У Чарлі Шваба тобто?

Квасникові очі, як колись, тривожно метнулися вбік, він сполошився, але відповів:

— Був... працював.

— А жив у Вест-Бетлегеймі?

— Так... жив...

— Мене пам'ятаєш?

Васька помітно повагався, але відповів уже твердіше:

— Ні. Це ж коли ще було!

— Так, так...— Едельвейс помовчав, походив по кімнаті, а за ним снував полохливий Квасників погляд.— Так, так... Ну, може, й забувся вже. А я твої витівки на мосту пам'ятаю. Так-от що: розказали мені про твою справу,— чого б тобі, Васька, самому не поїхати і не допильнувати справи на місці? Я оце днями їду, можна б разом. А товариш консул тим часом виправив би тобі документи, візу — що потрібно. Так що ж, заметано?

Квасник з несподіванки підвівся на рівні ноги. Видно було, що з хвилину, не більше, ніж зважував — чи ж серйозно це йому пропонують. І, ніби раптом відчувши, що то таки не жарти, він весь розквітнув у щасливо-дитячій усмішці.

— Згода! От спасибі, коли б це справді! Як тільки товариш консул...

— Тепер вийди, почекай, ми з консулом спробуємо домовитись.

* * *

Васька Квасник походив з нинішньої Дніпропетровщини, але з російського села. Там жили нащадки учасників пугачовського повстання,

свого часу переселених сюди, у «воровське» село. Не візьміть мене на підозру, ніби я хочу вивести звідси якісь риси спадковості у Василевій вдачі. Спадковість тут ні до чого, бо режим, запроваджений царськими урядниками й становими по «воровських» селах, старанно культивував опозиційність і бунтарство цих з народження таврованих людей.

Ім нікуди було докласти могутніх м'язів, якими щедро обдарувала їх, недотепно жартуючи, природа. І вони витрачали невичерпну свою енергію на кулачні бойовища, на «стінку, під час якої так ретельно й натхненно молотили сусідів з ближнього села, ніби ті сусіди поспіль склалися з винуватців, а не з таких самих жертв їхнього роковано-зłodійського животіння. Животіння, з якого не втечеш, якого не позбудешся і якого не втопиш у горілці: то була єдина поряд із «стінкою» втіха, в якій вони не зазнавали обмежень.

Василь захотів утекти й позбутися. Він утік до Америки. Він мріяв сісти на землю. Не навзавжди, а щоб забагатіти і, повернувшись до рідного (хімерна в людей вдача: воно все-таки було рідне!) села, — зажити по-хазяйському. Бо «хазяям» на виселках — він це знав — живеться не зле, їм навіть з часом ладні пробачити їхнє «зłodійське походження».

Але — чи набрехали Василеві про Америку, чи не ті вже були часи. Землі задурно в Америці не давали, і долари на вулиці не валялися. Найближче міг стати Василь до землі, працюючи за наймита на фермі якогось американця в Північній Дакоті, але чогось подібного Василь уже зазнав на батьківщині, і різниця була не надто

разюча, щоб заспокоїти його бунтарську вдачу. І Василь пішов на завод — у місті все-таки веселіше і не дратує земля, якою — тепер він знав уже твердо — йому не володіти «по-хазяйському». Бо землю й худобу, і гроші порозбирали, позагарбали хазяї, і була в цьому велика несправедливість людська, якій Василь не в силі був зарадити.

Він працював багато років у місті з біблійною назвою Саут-Бетлегейм — Південний Віфлієм, на велетенському сталеварному заводі Чарлі Шваба, одного з некоронованих володарів імперії долара.

Чи важко було там працювати Василеві? Так, очевидно, і для його ведмежої сили ота десятигодинна робота була надмірна. Але справа полягала не в тому. Бо на заводі ще гостріше відчувалася велика несправедливість людська. І все, крім того, починаючи з роботи кожної деталі і кінчивши розпорядком у робітничих казармах, було там таке до безнадії досконале й одноманітне, що вихід можна було знайти хіба лише у тій самій горілці й у «стінці». Штати тоді не були «сухі», отже горілки не бракувало. Щождо «стінки», то тут до неї не знаходилося охочих, так й закон її не дозволяв.

І от Василь почав виходити на «стінку» сам, один проти цілого міста, проти Чарлі Шваба з його мільйонами, проти закону й Америки. Але Василь не нападав перший. Він чекав ініціативи від супротивників, не бажаючи відразу показувати своєї фізичної переваги: хай ворог нападає, хай виснажить трохи, тоді Василь піднесе свої молотобійні кулаки і замолотить нищівно

й одчайдушно, — так належитися чемпіонові «стінки».

В Саут-Бетлегеймі жили переважно американці, найзабезпеченіші кваліфіковані робітники. Решта робітників, емігранти, мешкали в брудному містечку Вест-Бетлегейм, віддаленому від центра вузьким пішоходним мостом через річку Делавер. І от, щотижня, в день получки, надвечір можна було спостерігати на тому мосту цікаву картину.

Серед мосту, випивши попереду, ставав Василь Квасник і чекав на подорожніх. Щойно хтось наближався до мосту, як лунало високе й владне Василеве:

— Стій!

І коли зчудований прохожий з несподіванки справді спинявся, Василь, милуючися з своєї переваги, хизуючись нею, починав діалог:

— Стій! Васька Квасник каже: стій! — значить, і стій. І стій! Бо Васька Квасник сказав. А хочеш пройти — пробийся. А не проб'єшся — значить, стій.

— Васька, не пустуй! — намагалися його переконати.

Але Васька не піддавався.

— Коли Васька Квасник каже — стій, значить, і стій. І стій!

— Васька, пусти, а то полісмена покличу.

— Поліцмана? — Васька хитро примружував око. — А як же ти його покличеш, як я не пуцу? Ану біжи-но, поклич! Ні, браток, коли сказано тобі — стій, значить, і стій. Бо Васька Квасник сказав. Або, кажу, пробивайся.

Та пробиватись не було охочих, і, потримавши

свою жертву хвилин із десять і переконавшись, що «стінки» з цього не вийде, Васька стомлено й розчаровано, але з виглядом, в якому маскувалася поразка, казав:

— А тепер — прохось. Прохось, не бійся, бо, коли Васька Квасник каже — прохось, значить — прохось. І прохось! Прохось, чого стоїш? Васька Квасник дозволяє.

А сам, пропустивши одного подорожнього, з надією гукав на нового, що наближався:

— Стій! Бо, коли Васька Квасник...

Так тяглися оті Васькові чудацтва доти, доки він натрапляв на якихсь американців, які кликали поліцію. І тоді починалася для Васьки справжня «стінка». Але полісмени билися не кулаками. Вони воліли пускати в хід «клоби» — налиті свинцем дубинки. Тож після одчайдушної боротьби з визначеними наперед наслідками Васька, весь побитий і скривавлений, опинявся за ґратами.

Невідомо, чи сам Васька упевнився в безнадії своїх щотижневих «стінок» на мосту, чи хто на нього вплинув, а тільки з часом Васька припинив свої «чудацтва», почав задумуватися, сумувати — і якось непомітно зник з Бетлегейма.

* * *

Отаке розказав мені Карл Едельвейс, дипломат і колишній червоний латиський стрілок, а ще раніш — нормівник на заводах Чарлі Шваба і керівник Бетлегеймської групи соціал-демократів.

— Ви розумієте, це ж просто дика якась, стихійна сила! Святогор-богатыр: «а силушка по

жилушкам так живчиком и переливається...», та-
кій силі дати вжиток,—так вона ж гори перевер-
не. Треба його пустити, йому в нас, безперечно,
знайдеться робота, і оті нові чудацтва з видін-
нями припиняться.

Так переконував мене Едельвейс, його підтри-
мав Булгаков, і ми справді домовились.

Я дав Квасникові все потрібне — паспорт, ві-
зу, і він поїхав разом з Едельвейсом.

* * *

Далі читач уже сам, із трохи навіть перемож-
ним виглядом, скаже:

— Ну, все уже ясно й відомо. Потрапивши до
СРСР, Василь Квасник знайшов справжнє й
громадськокорисне застосування для своєї вед-
межої, стихійної сили; увімкнувся, як мовиться,
безпосередньо до соціалістичного будівництва,
пізнав переваги радянського ладу, заспокоївся і
вилікувався від своїх чудацтв і «візій».

Так, шановний читачу, ви не помилилися, так
воно приблизно й повинно було статись, і зайві
були б ваші забарвлені іронією докори авторові,
що він, мовляв, не зумів вигадати складнішої, ці-
кавішої, оригінальнішої розв'язки. Бо звичай-
ність і самозрозумілість аж ніяк не усувають і
навіть не знижують всієї блискучості й оригіналь-
ності саме такої розв'язки. Ні, її звичайність і
самозрозумілість для нас тільки свідчать про
те, який незвичайний і сліпучо-блискучий є той
лад, що робить звичайними й самозрозумілими
речі, просто неймовірні й неуявні за інших умов.

Цього можна переконатися і на дрібних деталях, які тільки ілюструють процес, і на великих історичних діяннях, що з них самий процес складається.

* * *

Ми поїхали з екскурсією письменників до Надвонецького вузла. Ми зустрічали будівників каналу й раніш, але поодиночі, а тут, у Надвойцях, ми побували в їхніх таборах, спостерігали їх у побуті, нарешті, на громадській роботі — там відбувався зліт ударників лісосплаву. Ці люди — вчорашні злочинці, шкідники, громадський непотріб, а сьогоднішні натхненні будівники соціалізму, їхнє перетворення — це було найчудесніше з усіх дивовижних майже до нереальності речей, які ми бачили на каналі.

Вибачте цей піднесений тон. Я не можу й досі його позбутися, хоч іще в Москві, на попередніх зборах екскурсантів в оргкомітеті письменників, заступник начальника будівництва застерігав нас від надмірного захоплення, від алілуйщини, від шапкозакидательства.

Але важко було тверезо й спокійно сприймати те, що ми бачили під час цієї найдивовижнішої в житті багатьох із нас подорожі. Бо голова пішла обертом від того, що ми почули з уст самого ж начальника, з його доповіді.

— Водою з каналу можна напувати всю людиність землі на протязі семи років!

— Без механізмів, вручну, висаджуючи в повітря скелі й валуни, пробуравлено дві з половиною тисячі кілометрів шпурів!

— Проведено 7215 кілометрів інструментальних ходів досліду, доки готувалися до прокладання траси!

— Коли викласти в одну лінію колоди, використані на будівництві, — більше, як на половину стане підперезати землю!

* * *

З такими думками сідав я в авто, щоб повертатись на пароплав, і раптом вивело мене із задуми запитання, що ніби зовсім не стосувалося справи, про яку я міркував:

— Це що — вже наш?

— Хто? — машинально відгукнувся я, навіть не глянувши хто ж то до мене звернувся.

— Автомобіль, кажу, вже наш, радянський: з Горьковського заводу? Да, нічого машинка, така тобі точно, як у Форда.

Це «Форда», вимовлене на американський манір, так що «р» ніби випадало і чулося «Фоода», примусило мене глянути уважніше на людину, яка чогось надумалася звернутись до мене.

І тут я остовпів: сумнівів не могло бути. Ні, таки справді світ надто тісний!

— Василь Квасник! Звідки ж ви тут узялися?

— А я й то дивлюся, чи ж признає мене товариш консул, — почувалася спокійна відповідь. — А звідки я тут, про це довго розказувати. Хіба що ви підвезли б мене до пароплава, мені там треба начальника побачити.

— Та вже підвезу, сідайте. Оце так зустріч!

Карл Едельвейс виконав свою обіцянку. Він привіз Квасника до Москви. Він працював над ним усю довгу дорогу, намагаючись як слід і докладно підготувати свого підшефного до того, з чим доведеться тому зустрітися на відновленій батьківщині. Він у Москві влаштував був Квасника на хорошій роботі, але той категорично відмовився залишатися відразу в Москві.

Коли Едельвейсові вже здавалося, що Василь Квасник, під впливом його розповідей та баченого в СРСР, цілковито одужав, той раптом нагадав йому, для якої мети він, Квасник, власне, приїхав до СРСР. І Едельвейсові не залишалось більше нічого, як влаштувати Квасникові подорож на Забайкалля. Сам він, звичайно, не міг їхати з своїм підшефним, отже довелось обмежитися листом до місцевих керівних органів. Але Василь не довів листа. Я думаю, що він його навмисне загубив, щоб мати змогу особисто перевірити своє «віденіє».

До Байкалу Василь доїхав залізницею, а далі, знехтувавши, що до призначеного місця можна тільки аеропланом долетіти, пішов пішки тайгою. Ішов він довго і напевне загинув би, коли б, уже вкрай виснажений голодом і малярійною пропасницею, не зустрів на якійсь заїмці кремезного, кошлатого діда-мисливця. Той дід, власне, і врятував Квасника від голодної смерті (за гроші ж у тайзі нічого не купиш!), і вдячний Василь наважився звіритися дідові про мету своєї подорожі.

— Це вже недалеко, — сказав, подумавши,

дід, коли вислухав Квасникове зізнання.— Відпочинеш, наберешся сил — і з богом.

І Василь відпочивав на заїмці і набирався сил. А дід розповідав йому докладно, що, справді, недалеко від заїмки є таке селище, де несправедливо розподілено худобу серед людей. От і в нього, діда Морики, забрали коні й корови, і вівці, і свині. І всю його худобу віддали хазяїнові, який і без того мав сто і знову сто коней, і корів, і овець, і свиней. Точнісінько за видінням Василевим. Сам отже господь преблагою десницею своєю скерував сюди Василя, щоб усунути несправедливість, від якої терпить багато чесних людей. Тільки тут треба тонко й обережно діяти, щоб ніхто чужий не довідався і не зіпсував справи. Та вже дід Морики навчить, він усе тут знає, бо родився і зріс у тому ж селищі, а тепер, на старість, довелося йому тікати, за правду потерпаючи.

І навчив. Не треба зовсім заходити до селища. Треба натомість залягти коло річки і, коли головний винуватець несправедливості гнатиме напувати загарбану в чесних людей худобу,— треба його знищити. Тоді все розв'яжеться само собою, і народ по справедливості розподілить худобу поміж чесних людей.

Василь жажнувся. Вбити людину! Ні, на це він нездатний. Але ж цього вимагало його призначення, в цьому полягала мета його приїзду з-за океану; мета його життя. Для цього дід Морики врятував йому оте життя.

І на світанку одного дня коло річки пролунав, не знати звідки, постріл з обріза.

Коли ж Василь, схвильований і виснажений

своїм подвигом, знесило поклад перед своїм рятувальником розряджений обріз, ватажок куркульської банди, дід Морики, розреготався:

— Ну, тепер ти наш. Ти забив старшого конюха селегінського колгоспу, а вночі зберуться хлопці і дадуть тобі нову роботу. Підеш ти в нас по мокрому ділу...

І осікся. На нього дивилося перекивлене жахом і люттю обличчя. Так, Василя обдурено, він це, нарешті, зрозумів. Бо Едельвейс же докладно розповідав йому про колгоспи і куркулів, і про все, що стосується класової боротьби на селі.

Мовчки розмахнувся Василь своїм пудовим кулаком. Морики навіть не зойкнув.

А надвечір Василь був уже в селищній раді і сказав голові:

— Я забив двох людей. Арештуйте мене.

Процес відбувався незабаром, в окружному центрі. Василь відмовився від свідчень на попередньому слідстві й на суді. Його визнали за соціально-небезпечного і засудили на десять років ув'язнення з суворою ізоляцією і поразкою в правах. У бупрі він зразу ж попросився на роботу і взагалі вражав своєю спокійною, зразковою поведінкою. Коли ж до їхнього бупру прибув уповноважений від ДПУ вербувати робочу силу на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу, він конче захотів забрати з собою на будівництво і Василя. Цей же уповноважений був на будівництві безпосереднім начальником Василевим. І тепер Василь, звільнений і премійований ударник, їде на шлюз,

щоб зустрітися з тим своїм начальником і порадитися з ним про дальшу свою роботу й долю.

* * *

Далі ми їхали втрюх аж до Москви. Там Василь Квасник пересів на інший поїзд, який мав приставити його на Горьковський автозавод. Ми міцно стиснули один одному руки, прощаючись на вокзалі — я, Василь Квасник і його недавній начальник на побудові каналу — Карл Едельвейс.

* * *

Ви отже не помилилися, читачу. Далі все було саме так, як ви й думали. Або майже так.

*Ведмежа гора — Харків —
Межигір'я, 1933*

ЗМІСТ

	Стор.
Чотирнадцята люлька	3
Люк	25
Еміліо Куделя	40
Справа глибша	61
Поразка	83
ЕСКО	104
Історія з камінцем	139
Княгиня Ціціанова до послуг	158
Консул Кемпбел	184
Васька Квасник	216

Кулик Иван Юлианович
Записки консула.

Издательство «Радянський письменник»
(На українском языке)

Редактор *А. Т. Мороз*
Оформлення художника *Б. А. Коваленка*
Портрет роботи художника *З. Ш. Толкачова*
Художній редактор *М. Н. Вальчук*
Технічний редактор *И. М. Вайншенкер*
Коректор *М. А. Брандіс*

Здано на виробництво 10/III 1958 р. Підписано до друку 9/VII 1958 р.
Формат 70×92/32 7⁹/16 фіз.-друк. арк., 8,85 ум.-друк. арк., 8,53
обл.-вид. арк., +1 вклейка. БФ 11647 Тираж 22000, Зам 37.
Ціна в оправі 3 крб. 60 коп.

Радянський письменник, Київ, Червоноармійська. 6
Книжкова фабрика Головвидаву Міністерства культури УРСР,
Одеса, Купальний зав., 5.